

BEGIJNHOFKRANT

SPECIALE UITGAVE

DE VRIENDEN VAN HET BEGIJNHOF VAN TURNHOUT VZW

BEGIJNEN EN PROTESTANTEN

Begijnen en protestanten

(DEEL 1)

Op 15 mei 1648 werd het Verdrag van Münster gesloten. De Tachtigjarige Oorlog tussen de Nederlanden en Spanje, begonnen met de slag bij Heiligerlee in 1568, dit jaar precies 450 jaar geleden, was voorbij. De Noordelijke Gewesten werden de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De Zuidelijke Nederlanden bleven onder de Spaanse Habsburgers, gescheiden door de grens die vandaag nog steeds, min of meer, dezelfde is.

De Vrede van Münster verdeelde Europa in twee religieuze blokken. Men kan als het ware een lijn trekken over de kaart van West-Europa: het gebied bo-

ven het midden van de Duitse landen, de Noordelijke Gewesten in de Nederlanden en de Scandinavische landen lagen in de protestantse invloedssfeer. Het zuidelijke gedeelte bleef katholiek.

Land van Turnhout

Door een merkwaardige speling van het lot kwam het Land van Turnhout weliswaar onder de Spaanse Nederlanden, maar korte tijd voordien, op 8 januari 1647, was een overeenkomst gesloten tussen Prins Frederik Hendrik van Nassau en de vertegenwoordigers van de Koning van Spanje, waarbij Frederik Hendrik het Land van Turnhout, inclu-

Prins Frederik Hendrik, prins van Oranje en graaf van Nassau, portret uit het atelier van Michiel Janszoon van Mierevelt (ca. 1632).

Koning Filips IV van Spanje, portret door Diego Velázquez, ca. 1644.

sief het kasteel, kreeg toegewezen. Filips IV was toen koning van Spanje en tevens landsheer van de Zuidelijke Nederlanden. De Prins stierf op 14 maart van hetzelfde jaar. Zijn weduwe, Amalia van Solms, ondertekende op 27 december een gelijkwaardige overeenkomst.

Het Verdrag van Münster bevestigde in artikel 45 de overeenkomsten van 1647: "Het Land van Turnhout, samen met het kasteel, de bank van Schoonbroek, evenals de dorpen, gehuchten en gronden die behoren tot het Land van Turnhout, worden afgestaan

aan prinses Amalia van Solms." Deze dorpen waren: Oud-Turnhout, Arendonk, Gierle, Lille, Wechelderzande, Vlimmeren, Beerse, Vosselaar, Ravels, Merksplas, Baarle-Hertog, Poppel en Weelde.

Een unieke situatie ontstond. De Heerlijkheid van het Land van Turnhout werd een erfelijk leen van de Nassaus, onder de soevereiniteit van Spanje. Er waren wel voorwaarden aan verbonden: het katholieke geloof moest worden gehandhaafd en de geestelijken mochten hun functies en goederen behouden.

Onmiddellijk rijst de vraag hoe de bewoners van Turnhout dit hebben ervaren. Werd het protestantisme aanvaard en hoe hebben de protestanten hun geloof beleeden? Hoe stonden de katholieken tegenover de protestantse nieuwkomers die zich in het gevolg van Amalia bevonden? En hoe stelden de begijnen zich op? Lazen zij de nieuwe geschriften en werd op het Hof de andere gezindte gepredikt?

In 1683 waren er ongeveer 350 begijnen op het begijnhof en het kan niet anders of een aantal van hen moet op een of andere manier van de Nieuwe Leer door nieuwe publicaties op de hoogte zijn geweest. En er is nog een opmerkelijk gegeven. Door het Verdrag van Münster wordt de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden officieel erkend als zelfstandige natie. Dit betekende dat de Statenbond, die reeds vorm gekregen had sinds de Unie van Utrecht in 1579, als 'Republiek' met soevereine macht werd aanvaard door de andere Europese naties, die alle onder het gezag stonden van 'absolute' koningen. Ofwel kan men ook spreken over een 'horizontale' besluitvorming tussen burgers tegenover het 'verticale' gezag, waar de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht in één hand, namelijk die van de vorst verenigd zijn. Dit is van uitzonderlijk belang. Voor de eerste keer, na de stadstaten in Italië en Duitsland, was een democratisch stelsel geboren sinds het Keizerrijk van de 1ste eeuw in Rome.

De Republiek kende een bestuursstructuur die weliswaar democratisch was, maar op een ingewikkelde wijze tot besluiten kwam. De basis waren de verschillende Provinciale Staten, waarin de vele steden hun vertegenwoordiging hadden. Deze Provinciale Staten hadden hun afvaardigingen in de Staten Generaal in 's-Gravenhage, die het opperste gezag bezat. Twee hoge ambten waren belast met de uitvoerende macht. Enerzijds was de stadhouder de opperbevelhebber van het leger en de vloot. Anderzijds was er de raadspensionaris, de hoogste bestuurder van de Republiek.

Hoe werd het Land van Turnhout als erfelijk leen van de Oranjes in deze context bestuurd? Is de aanwezigheid van Amalia van Solms en haar hofhouding van invloed geweest op de Turnhoutse schout en schepenen? En hebben haar zoon, stadhouder Willem II, en de raadspensionaris Jacob Cats invloed uitgeoefend op het bestuur in Turnhout? Hebben zij gebruikgemaakt van de kennis en ervaring van hun 'republikeinse' ambtenaren? Zijn hier botsingen geweest tussen het 'democratische' Noorden en het 'absolutistische' Zuiden?

Dit opstel is een poging tot cultureel-historisch onderzoek hieromtrent.

Stadhouder Willem II, Prins van Oranje, portret van Gerard van Honthorst, 1651.

De nieuwe leer in de prille renaissance

Een reeks gebeurtenissen die ontzagwekkend zullen zijn, leiden een nieuwe tijd in. Deze tijd wordt ook de 'Moderne Geschiedenis' genoemd. Belangrijke gebeurtenissen tussen de jaren 1450 en 1550 waren:

- De Honderdjarige Oorlog tussen Frank-

rijk en Engeland is voorbij.

- De ontdekkingsreizen die plaatsvinden naar Indië en de Amerikaanse landen.
- In de steden langs de IJssel ontstaat in de 14de eeuw een religieuze beweging buiten de strakke structuur van de kerk: Geert Grote sticht in Deventer de Moderne Devotie. Desiderius Erasmus studeert in deze stad en met Thomas More en Pieter Gilles, stadsgriffier in Antwerpen, vormt

hij een wegwijzer voor een goed en eerlijk leven. Adrianus VI, de Utrechtse paus, en René Descartes passen deze principes toe in de filosofie en de theologie.

- De ontdekking van de boekdrukkunst brengt een revolutie teweeg. Het geduldige manuele kopiëren door de monniken is voorbij. Kennis wordt verspreid op grote schaal en naast het Latijn wordt er ook in de volkstaal geschreven.
- De Habsburgers volgen de Bourgondiërs op. Karel V en Filips II heersen over een gebied dat zich uitstrekt van Spanje tot het Heilig Roomse Rijk van de Duitse Natie.

Zoals in de inleiding reeds gesteld, zullen twee tegengestelde staatsstructuren de toekomstige inrichting van Europa bepalen. Aan de ene zijde is er de 'absolutistische' monarchie in een verticale machtsstructuur, van boven naar onderen: de vorsten regeren onbeperkt. Aan de andere zijde ontwikkelt zich de horizontale gezagsstructuur. Reeds in de middeleeuwen streven de burgers in de steden naar macht en vrijheden. Die werden vastgelegd in 'Keuren'. De macht komt zo langzaam in handen van groepen die dialogeren en waar men aan elkaar verantwoordelijkheid is verschuldigd.

Tegelijk met deze politieke ontwikkeling is er de godsdienstige hervorming. Tegenover de katholieke kerk, met haar 'absolute' paus aan het hoofd, staat het protestantisme met Kerkenraden en Classes van Ouderlingen, die in 'samenspraak' de nieuwe leer organiseren en belijden.

Het protestantisme in de Nederlanden

Aan de basis van het protestantisme ligt de merkwaardige beweging de Moderne Devotie. De grondlegger van deze religieuze stroming is Geert Grote (1340-1384). Uit onvrede met de kerkelijke praktijken begint Grote met prediking. Hij brengt een groep vrouwen samen in zijn huis in Deventer: deze gemeenschap beoefent een praktische vroomheid en spiritualiteit. Broeders zullen snel hun voorbeeld navolgen. Zij zoeken een geestelijk reveil tegen de verloederding van de clerus. Zij leggen geen kloostergeloften af. Deze 'Broeders en Zusters van het Gemene Leven' inspireren de hele IJsselstreek en vele gemeenschappelijke huizen worden opgericht. De term 'gemeen' betekent 'gezamenlijk', daar men de gemeenschap van goederen voorstond.

Bestuiving door de begijnenbeweging?

Een proces van 'verkloosterding' zet zich in gang. Om een kerkelijk verbod van hun levenswijze te voorkomen, wordt de derde regel van Sint-Franciscus of soms de strengere

Filips II van Spanje, portret van Sofonisba Anguissola, 1573.

regel van de Heilige Augustinus aangenomen. Het klooster te Windesheim, gelegen ten zuiden van Zwolle, wordt het belangrijkste centrum van de beweging. Daarom wordt de beweging ook wel aangeduid als de 'Congregatie van Windesheim'. Naast prediking wordt vooral het boek *Over de navolging van Christus* van Thomas a Kempis gebruikt voor de verbreiding van het devote ideaal. Naast deze Thomas zullen ook Erasmus en

Luther opgeleid worden aan hun scholen: Erasmus in Deventer en 's-Hertogenbosch en Luther in Maagdeburg.

Het protestantisme is niet één leer. Er zijn drie hoofdstromingen: het lutheranisme, het calvinisme en het anglicanisme. Deze hoofdstromingen hebben gezindten met specifieke kenmerken. In de Nederlandse gewesten zijn er de remonstranten en de contrare-

monstranten. De doopsgezinden speelden een belangrijke rol. En er is de Waalse Kerk.

In onze landen komt het anglicanisme minder of zelfs helemaal niet voor. Er zijn ook sekten die een kortstondig, zij het heftig en gewelddadig bestaan gekend hebben. Dat is het geval voor de wederdopers, een fundamentalistische beweging met excessen van veelwijverij en een verbod op eigendom. Zij namen in 1534 de Westfaalse stad Münster in en vestigden er hun 'Nieuw Jeruzalem', een soort religieuze stadstaat. In 1536 was het Godsrijk alweer voorbij. Het leger van de bisschop van Münster heroverde met groot geweld de stad. De leiders van de wederdopers en hun koning Jan van Leiden werden terechtgesteld, waarna hun lichamen als afschrikwekkend voorbeeld in kooien werden opgehangen aan de toren van de Sint-Lambertuskerk. Pas in de 19de eeuw werden hun resten weggehaald. De kooien hangen er nog steeds...

Gezien de minder relevante invloed van het anglicanisme en de wederdopers in onze gewesten wordt hier verder geen aandacht aan besteed. De verschillende kerken die een belangrijke rol speelden in de Nederlanden, zullen in de volgende bijdragen wel worden voorgesteld.

Paul Koop

Grafmonument van Thomas a Kempis (1380-1471) op de begraafplaats Bergklooster in Zwolle.

Begijnen en protestanten

(DEEL 2)

Omwentelingen gebeuren nooit plots of ineens. Nieuwe inzichten, economische omstandigheden, geestelijke overtuigingen zullen gedragingen en overtuigingen langzaam beïnvloeden en nieuwe samenlevingsvormen scheppen.

De late middeleeuwen dragen de kiemen in zich tot de overgang naar de renaissance. Om het opkomende protestantisme in de 16de eeuw te begrijpen, moet men verwijlen bij de *Herfsttij der middeleeuwen*. Deze naam gaf Johan Huizinga aan zijn standaardwerk dat het einde van een tijdvak beschrijft en tegelijkertijd het gloriën van een nieuwe wereld aankondigt. Ook *De waanzinnige 14de eeuw* van Barbara Tuchman en *De eeuw van de familie Platter* van Emmanuel Le Roy Ladurie leveren, naast bibliotheken vullende studies, een indringend beeld op van deze late middeleeuwen. Samen met *De naam van de roos* van Umberto Eco misstaan ze niet op het nachttafeltje van iedere rechtgeaarde geschiedkundige...

Christendom wijst de weg

Allesoverheersend en -bepalend is het christendom. De gotische kerken werden als een parelkrans neergezet in het land: de Onze-Lieve-Vrouwkerk in Antwerpen, de Sint-Gummaruskerk in Lier, de Grote Kerk in Breda. Jan Van Eyck, Rogier Van der Weyden en de Vlaamse Primitieven schilderden hun beklijvende schilderijen. De gemeenschap lag bevroren in de standen: de kerk met haar bisschoppen en abdijen, de adel, de steden met hun gilden en patriciërs, en niet te vergeten de eenvoudige plattelandsboeren, die van enig recht verstoken bleven. De uitdagende rijkdom aan de Bourgondische hoven, de overvloed in de steden en het vechten voor hun bestaan van de dagloner en knecht zijn typerend voor die tijd.

Er waren de naar bijgeloof zwemende praktijken: bedevaarten, magische relikwieënverering, aflatenhandel... Er was een tekort aan godsdienstig onderricht, wat werd opgevangen door volksprediking en beperkt onderwijs door pastoor, kapelaan of koster. Oorlogen vernietigden de oogsten en hongersnood was het gevolg. De pest sluimerde en brak steeds opnieuw uit, vaak hele dorpen teisterend. Soms gebeurde het op een huwelijksfeest, waar een feestvierder plotseling stierf en het feest gewoon doorging alsof iemand even werd weggeroepen. Iedere stad en land van enige betekenis sloegen hun eigen munten. De kooplui waren overgeleverd aan de geldwisse-

laars. In elke streek waren de maten en gewichten verschillend.

De feodale verhoudingen, met het ingewikkelde kluwen van machthebbers en hun functies, die verschilden naargelang van de plaats van uitoefening, speelden zich af buiten het gezichtsveld van de boer en dagloner. Die leefden in hun eigen wereld, enkele hectaren groot, waaruit zij nooit konden ontsnappen. Door erfenis, huwelijk of verovering ontvingen de heren de prebenden van hun ambten; het was een onoverzienbaar lappendeken van vele titels. Hoe hoger in rang, hoe meer titels werden toegewezen aan één gezagsdrager. Een voorbeeld daarvan, zij het anderhalve eeuw later, vindt men bij de 18-jarige Willem van Nassau: baron van Breda, heer van Steenberg, Roosendaal, Oosterhout, Grimbergen, Witten, Grave en Cuyck, drost van Brabant, heer van Vianden, Dassburg, Sint-Veit, van de Lek, Niervaart, Zichem, Meerhout, Prins van Oranje, graaf van Nassau. Na zijn huwelijk in 1551 met gravin Anna van Buren werd hij bovendien heer van Egmond, graaf van Buren, heer van Leerdam en Sint-Maartensdijk.

En toch: *“Het is meestal de oorsprong van het nieuwe wat onze geest in het verleden zoekt. Men wil weten hoe de nieuwe gedachten en nieuwe levensvormen, die in later tijden in hun volheid stralen, ontloken zijn... Hoe ijverig heeft men in de middeleeuwse beschaving naar de kiemen van de moderne cultuur gespeurd, zo ijverig dat het soms schijnen moet alsof de geestesgeschiedenis der middeleeuwen nauwelijks iets anders was geweest dan de advent van de renaissance. Immers, overal zag men in die tijden, die eenmaal als star en doods gegolden hadden, het nieuwe reeds ontspruiten en alles scheen te wijzen naar toekomstige volmaking. Door het zoeken naar het nieuwe leven dat opkwam, vergat men licht dat in de geschiedenis als in de natuur het sterven en het geboren worden eeuwig gelijke tred houden. Oude beschavingsvormen sterven afterzelfder tijd en op dezelfde bodem waarin het nieuwe voedsel vindt om op te bloeien...”*

Johan Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen*

Jan Van Eyck, *Kanselier Rolin met madonna en kind*, 1435, Louvre, Parijs

De heersende filosofie vanaf de 13de eeuw was de scholastiek. Thomas van Aquino bestudeerde de geschriften van Aristoteles. Hij trok een scherpe grens tussen geloven en weten. In zijn *Summa Theologica* stelde hij de verworvenheden van de scholastiek ten dienste van de theologie. De teksten werden in een vaste werkwijze en een strak systeem uitgelegd en gelezen.

Derde Orde van Sint-Franciscus

De pausen verbleven van 1309 tot 1377 in 'Babylonische gevangenschap' in Avignon. Paus Clemens V riep het Concilie van Vien-

ne bijeen, dat gehouden werd van oktober 1311 tot mei 1312. De orde van de Tempeliers werd opgeheven, het armoede-ideaal binnen de franciscaner orde leidde tot een conflict tussen de 'Spiritualen', met hun absolute armoede, tegenover de meerderheid, die een weelderige levenswijze voorstond. Het concilie drong aan op de toepassing van het '*usus pauper*' (bewuste beperking tot het strikt noodzakelijke).

Het concilie veroordeelde tevens de begijnenbeweging. José Huybrechts schreef daarover uitgebreid in haar scriptie '*Begijnen en hun veroordeling op het Concilie*

van Vienne in 1312' (zie *Begijnhofkrant* 59, lente 2018). Jef Florizoone behandelde het onderwerp in '*De begijnenbeweging, ontstaan en evolutie*' (zie *Begijnhofkrant* 60, zomer 2018).

Paus Johannes XXII vaardigde in augustus 1318, zes jaar later, de bul *Ratio Recta* uit, waarin gesteld werd dat de begijnen in het Duitse Rijk die zich associeerden met de sekte van de Vrije Geest, verboden werden. Al in oktober van hetzelfde jaar stelde de bisschop van Utrecht, Frederik van Sierck, dat de begijnen moesten worden vervolgd, maar de 'tertiarissen' niet. Tertiariissen

Paus Nicolaas V, geschilderd door Peter Paul Rubens tussen 1612 en 1616. Hij wordt wel eens de eerste renaissancepaus genoemd.

waren leden van de Derde Orde, een groep van niet-gewijde gelovigen die leefden volgens de regels van de religieuze orden. De grootste orde was de Derde Orde van Sint-Franciscus, in grote mate een vrouwenbeweging.

De begrippen 'begard' en 'begijn' wezen op ketterij. Deze benamingen werden dan ook vermeden en de naam 'tertiarissen' kwam ervoor in de plaats. Buitenstaanders noemden deze tertiarissen toch weer begijnen. Kortom, de verschillende benamingen brachten heel wat verwarring teweeg. In talrijke steden in het Noorden bestonden deze bewegingen, die soms begijnen, soms tertiarissen werden genoemd. In Groningen bijvoorbeeld waren er twee groeperingen: het Vrouw-Menol-disconvent en het Vrouw-Sywenconvent. Ook in Deventer, Haarlem, Leeuwarden, Middelburg, Zierikzee, Zutphen en Zwolle waren er bloeiende gemeenten van religieuze vrouwen. De invloed van de Moderne Devotie werd groter en langzamerhand volgden de religieuze gemeenschappen haar leer en levenswijze.

De Moderne Devotie van Geert Grote en Thomas a Kempis (zie Deel I in de vorige *Begijnhofkrant*), gegroeid in het midden van de 14de eeuw, droeg de 'kiemen van de moderne cultuur' in zich. Het ging om 'de advent van de renaissance'. De 'Broeders van het Gemene Leven' werden vernieuwers van het onderwijs en voorgangers van het humanisme. Dit bijbelse humanisme richtte zijn aandacht naar de taal, literatuur, geschiedenis en filosofie. Onderwijs en opvoeding waren belangrijk. De ideeën waren gebaseerd op de boeken van de oude Romeinen. Latijn was de taal van de beschaving. Het mens-zijn werd centraal gesteld: wat is goed en wat

Voor de uitvinding van de boekdrukkunst werden de boeken en manuscripten met de hand overgeschreven en versfraaid met miniaturen. Foto: Stad Brugge

is slecht, hoe moet je leven, hoe je kinderen opvoeden? Het christelijke geloof was even noodzakelijk als water voor een vis. De studie van de christelijke leer werd het hoogste doel.

Universiteit van Leuven

Vanaf 1425 konden studenten uit de Lage landen, de Nederlandse 'provincies', studeren aan de door paus Martinus V gestichte universiteit van Leuven. Voordien moesten zij voor onderricht naar buitenlandse universiteiten, zoals die in Parijs en Orléans in Frankrijk, of de Noord-Italiaanse in Bologna, Ferrara, Pavia en Padua. In het Heilig Roomse Rijk van de Duitse natie konden zij terecht in Erfurt, Heidelberg, Keulen en het verder afgelegen Praag, waar Geert Grote rond 1360 studeerde.

In de 15de eeuw evolueerden de theologen

naar spitsvondigheden en haarklieverijen. Vooral de Sorbonne in Parijs stond daarom bekend. Erasmus mopperde daarover en schreef in zijn vele brieven dat de professoren uitmuntten in "zeer spitsvondige spitsvondigheden", die in tegenstrijd waren met de eenvoudige leer van Christus en de apostelen. En verder noemde hij de theologen "een bijzonder streng en prikkelbaar mensensoort". Hun "professorale definities, conclusies, consequenties, uitdrukkelijke en stilzwijgende stellingen zijn lachwekkend. Hoe zal het gebeuren dat de vracht boeken ons onderrichten om schoon te leven, als men ze nog niet in een heel leven kan doorwerken? Het lijkt wel op een medicus die aan de lijder aan een acute ziekte voorschrijft de boeken van Jacobus a Partibus (een medicus uit de eerste helft van de 15de eeuw) en alle overige boeken die erop gelijken, door te lezen om daar te vinden hoe zijn gezondheid te herstellen. Maar intussen

Karel V, geboren in Gent (1500-1555). Foto: Keizer Karel Gent vzw

zal de dood hem hebben bereikt en het geneesmiddel zal niets meer baten.”

Tegelijkertijd begon echter het zaad van de vernieuwing te kiemen. Onder het pontificaat van paus Nicolaas V (1447-1455) werd Rome het middelpunt van de renaissancistisch-humanistische beweging. Die beweging verspreidde zich over de Alpen en aan de Leuvense universiteit manifesteerden zich de eerste tekenen van het humanisme. In 1461 werd de Italiaanse professor Raimondo de Marliano de bezieler van een humanistische kring. De eerste humanist uit het Noorden, Rudolphus Agricola, de 'orgelbouwende monnik', studeerde eerst in Pavia en trok in 1470 naar Leuven om er zich te bekwamen in de 'Artes' of vrije kunsten. Agricola kwam uit Baflo bij Groningen en noemde zichzelf Groninganus. Spoedig daarna kwamen Italiaanse 'poëten' lessen in de poëtica geven. In 1478 werd de Italiaan Lodovico Bruni benoemd als titularis van een nieuwe leerstoel in de Latijnse poëzie.

“De renaissance komt, wanneer de levenstoon verandert, wanneer het getij van de

levensverzakking, zo typerend voor de late middeleeuwen, kentert. Een bolle wind gaat blazen, wanneer het blijde besef rijpt dat men al de heerlijkheid der oude mensheid, waaraan men zich al zo lang gespiegeld had, zal kunnen terugwinnen.” (vrij naar Johan Huizinga)

De boekdrukkunst

De uitvinding van de boekdrukkunst vond plaats in het midden van de 15de eeuw. Johannes Gutenberg uit Mainz zou de eerste zijn die de techniek ontdekte en toepaste. Laurens Janszoon Coster uit Haarlem en Dirk Martens uit Aalst worden ook gerekend bij de uitvinders. Voor de uitvinding van deze 'kunst' werden de boeken en manuscripten met de hand overgeschreven. De heilige boeken werden bovendien verfraaid met 'miniaturen', die door hun uitbundige coloriet de lezers de adem benamen. De oplagen bedroegen slechts enkele exemplaren. Veel handschriften uit de oudheid en de middeleeuwen gingen verloren toen het laatste exemplaar ervan verdween. Door de introductie van de mechanische boekdruk-

kunst konden de oplagen uitgroeien tot duizenden stuks. Kennis en leer werden enorm verspreid.

De boekdrukkunst kwam op het juiste ogenblik, in dezelfde periode waarin de renaissance intrad tijdens de vastgeroeste en onwrikbare middeleeuwen. Zonder haar konden het humanisme en het protestantisme minder snel inwerken op de samenleving.

Renaissance in de 16de eeuw

Drie krachten brachten Europa in beweging: de reformatie, de contrareformatie en het humanisme. Zoals bij iedere geboorte kneden hoopvolle verwachtingen de tijd en de samenleving. Amerika was pas ontdekt door Christoffel Columbus. De Moren verloren hun laatste bezittingen in Spanje door de verovering van Granada. Beide gebeurtenissen vonden plaats in 1492.

Het werd 1517. Maarten Luther stelde zijn 95 stellingen voor. Bij wijze van studiemateriaal voor de studenten theologie hing hij ze op aan de valven van de Universiteit van Wittenberg. Desiderius Erasmus schreef in hetzelfde jaar in een brief aan zijn Parijse vriend, de jurist, hellenist en hoveling Guillaume Budé: *“Onsterfelijke God! Wat een tijd zie ik nu wel dra geboren worden! Ach, kon ik maar weer jong worden!”* Enkele dagen later schreef hij een nieuwe brief aan Wolfgang Fabricius, waarin hij zijn grote enthousiasme meedeelde: *“Een prachtige tijd beleven wij. De keizer en de koning van Frankrijk, Spanje en Engeland hebben hun vijandigheid opgegeven en vrede gesloten. De letteren en wetenschappen maken het goed dankzij de gunst en bescherming van de machtigen: Leo X te Rome, kardinaal Ximenes te Toledo, Hendrik VIII in Engeland, Karel bij ons, Frans I in Frankrijk, keizer Maximiliaan in Duitsland. De humanistische letteren bloeien tot in Schotland, Denemarken en Spanje toe. De geneeskunde wordt door velen beoefend... Guillaume Budé in Parijs en Ulrich Zasius bij de Duitsers herstellen het Oud-Romeinse recht. Henricus Glareanus te Basel beoefent de wiskunde. Ook in de theologie is de vernieuwing merkbaar dankzij de terugkeer naar een goede tekstverklarende methode in de bijbelwetenschap.”*

Korte tijd later begon Erasmus te twifelen aan zijn tijd en zag zwarte wolken op zich afkomen. De opkomende theologische controversen groeiden dreigend aan de horizon.

In Deel 3 van deze reeks zal de renaissance verder worden besproken. Het humanisme, de reformatie en de triomfantelijke contrareformatie zullen Europa door elkaar schudden. De grote figuren die deze omwentelingen vormgaven en haar bepaalden, zullen worden voorgesteld.

Paul Koop

Begijnen en protestanten (DEEL 3)

DE CONGREGATIE VAN WINDESHEIM

Een opvallend verschijnsel in de vijftiende eeuw was dat voor iedere man met een devote levenswandel drie vrouwen dezelfde levenswijze aannamen. Naast de begijnen waren er ook in vele steden de beggaarden. Doch van die mannenbeweging zijn zo goed als alle sporen uitgewist, behalve hier en daar nog een straatnaam die verwijst naar hun conventen, bijvoorbeeld in Tienen, Mechelen en Antwerpen.

In de vorige delen werd al verwezen naar Geert Grote en de Moderne Devotie. Deze beweging van de 'Zusters des Gemenen Levens' en 'Broeders des Gemenen Levens' ontwikkelde zich opzienbarend gedurende de vijftiende eeuw. De beweging groeide naast de begijnenbeweging. Het waren twee vormen van samenleven waarvan de beoefenaars hun dagen doorbrachten met bidden, werken en zwijgen: een ascetisch leven en handenarbeid. Door onvrede over de misstanden onder de geestelijken streefden zij de vernieuwing van het christelijke gemeenschapsleven in de samenleving na.

Levensheiliging en levenswijsheid

Deze misstanden kwamen ook voort uit het dubbele ambt dat de clerus bekleedde. De wereldlijke en kerkelijke macht kwamen

veelal samen in één hand: zie de Prinsbisdommen van Trier, Luik, Utrecht, Münster en Kamerijk. Ook een veel voorkomend verschijnsel waren de natuurlijke kinderen van priesters, zo getuigt Floris Prims voor de stad Antwerpen. Ook Erasmus was een zoon van een priester en leed hieronder. De paus zou hem daarvan dispensatie geven in een latere fase van zijn leven. Wanneer deze priesters een hoge rang hadden, zoals kanunnik verbonden aan een kapittel, volgden de kinderen hen op met de gebruikelijke 'prebenden'. Het beleven van de oorspronkelijke nederige leer van de eerste christenen zou dan uiteraard niet hun voornaamste bezigheid zijn.

Persoonlijke levensheiliging en praktische levenswijsheid werden het doel van de devote vrouwen en mannen. Zij hadden de zorg over de studerende jeugd en trachtten een verbetering van de levensomstandigheden te bewerkstelligen. Het waren geestelijken en leken die in gemeenschap van tafel en goed leefden, zonder de formele kloosterloften af te leggen. Toch was er een belangrijk verschil met de begijnen. Die laatsten kenden wel privébezit, in vele gevallen zelfs een voorwaarde om toe te treden tot een begijnhof. Bij de Broeders en Zusters van het Gemene Leven was er geen eigen bezit; alles viel toe aan de gemeenschap. Alles werd ook samen gedaan, vandaar de term 'Gemenen'.

Drie takken

De Moderne Devotie zou zich ontwikkelen in drie takken:

- De Zusters en Broeders van het Gemene Leven, die hun oorspronkelijke levenswijze zouden verderzetten.
- De Tertiariissen van de Derde Orderegel van Sint-Franciscus, waar een zachte vorm van verkleustering werd aangenomen. De regel van Sint-Franciscus was bekend bij de franciscanen, die in deze gemeenschap biechtvaders en geestelijke leidsmannen waren.
- De kloosters: Florens Radewijns, een volgeling van Geert Grote, stichtte een klooster in Windesheim (1386). Dit klooster zou het moederklooster worden en als de Congregatie van Windesheim in de vijftiende eeuw uitgroeien tot een negentigtal kloosters, zowel voor mannen als vrouwen, verspreid over het noorden van West-Europa. De regel van Sint-Augustinus⁽¹⁾, door Geert Grote opgelegd voor zijn stichtingen, werd als regel van de Windesheimer orde aangenomen. Bijzonder voor Brabant en meer bepaald voor de Kempen waren de twee priorijen die behoorden tot deze congregatie. De eerste priorij was die van Onze-Lieve-Vrouw ten Troon, gelegen op de oude weg langs de kronkelende Nete tussen Grobbendonk en Herentals. De kanunniken beoefenden er de boekverluchting met grote faam en uitstraling. De andere priorij was die van Corsendonk in Oud-Turnhout, met haar rijke bibliotheek en manuscripten in het Grieks en Latijn.
- Tussen de vele abdijen, kloosters en congregaties die Augustinus' regel volgden, zou de augustijnse orde een grote invloed uitoefenen op de reformatie.

Verspreiding van de Moderne Devotie

De leer van Geert Grote en de latere stichtingen van de kloosters van de Congregatie van Windesheim volgen de handelsroutes in Noordwest-Europa. De kooplieden en studenten volgden de drukbezochte wegen en brachten de nieuwe ideeën mee in dit verstedelijkte gebied. Dit was het Hanzegebied vanaf de Oostzee, langs de Zuiderzee tot aan de rivieren die uitmonden in de Noordzee. Het Deventer van Geert Grote aan de IJssel ligt er midden in. Ook de verbindingen met Brabant zorgden voor de verspreiding. Zo was Gouda een knooppunt tussen Amsterdam en Antwerpen.

Het stadje was een van de belangrijkste Hollandse steden met ongeveer twaalfduizend

De vroegere brouwerij, nu Nederlands Hervormde kerk van Windesheim, die oorspronkelijk deel uitmaakte van het kloostercomplex van de Congregatie van Windesheim. Windesheim is onderdeel van de gemeente Zwolle in de provincie Overijssel.

inwoners, gelegen midden in het water. De Hollandse IJssel en de Gouwe omsloten de stad. De handel 'binnen doer' ging per schip en de schuiten voeren dwars door haar hart. De zwarte sluis geeft daarvan vandaag nog een schilderachtig beeld. Het bracht de stad economische bloei. Het prachtige laatgotische stadhuis in Brabantse kalksteen, gebouwd door Jan III Keldermans, een telg uit de tak van Mechelse bouwmeesters, kwam klaar in 1459. En in de trotse Sint-Janskerk, een van de mooiste van Nederland, klonken rond 1500 de gezangen der gelovigen. In deze streek, Gouda of Rotterdam, werd Erasmus geboren!

Studenten, zwerfend door Europa

Naast de kooplieden en schippers waren het de studenten die dwalend door Europa de vernieuwingsbewegingen leerden kennen en ze meenamen op hun ontmoetingen met anderen. Voor hun verdere studie en vervolmaking waren de studenten aangewezen op de universiteiten die in Europa naam maakten. Voor de Nederlanders waren de universiteit van Parijs en de in 1425 gestichte universiteit van Leuven de uitverkoren instituten. Om te kunnen studeren in vreemde steden, moesten zij steunen op hun vermogende families. De arme studenten die opvielen door hun ijver en bekwaamheid, werden begiftigd met een beurs. Deze 'bursae volantes' of bursalen logeerden in speciale colleges, waar het leven overeenkwam met de levenswijze in de kloosters. Zij stonden op om halfvijf, in de winter een uur later, en volgden lessen in de voormiddag, onderbroken door de studie van de bijbel en gebed. In de namiddag waren er disputen en verdere studie. Om kwart over zes werd het avondeten opgediend en om acht uur ging men de kamertjes in. Deze beurzen werden gefinancierd door raadsheeren, bisschoppen, abten, maar ook door rijke burgers en kooplieden. De humanist Nicolaus Cusanus⁽²⁾ stichtte bij testament in 1464 een fonds met 4800 Rijnlandse gulden

Nicolaus Cusanus, Duits theoloog, filosoof, wiskundige, astronoom, humanist en jurist, begon zijn studies aan de kapittelschool in Deventer.

voor de oprichting van een studiehuis voor twintig arme studenten aan de kapittelschool van Deventer: de *Bursa Cusanus*.

Tertiarissen van de Derde Orde

In de loop van de eeuw zouden heel wat begijnhoven overgaan naar de Moderne Devotie. Zo verdwenen ze uit vele stadsbeelden. Ook de naamgeving 'begijnen' veranderde dikwijls naar 'Tertiarissen van de Derde Orde van Sint-Franciscus'. Evengoed bleven begijnhoven en begijnen bestaan, maar ze kregen toch die nieuwe naam opgespeld.

De begijnen van Gouda stichtten het Catharina-gasthuis. Zo ook die van Deventer en Zutphen, die hun hof veranderden in een convent van Tertiarissen. In Deinze in Vlaanderen namen ze de Derde Orderegel van Sint-Franciscus aan en vormden ze een gemeenschap die het midden hield tussen klooster en begijnhof. In Maaseik, in het Land van Loon, verlieten ze het hof, gelegen buiten de stad bij de Hepperpoort. Ze trokken de stad in, stichtten in 1430 een besloten hof volgens de regel van Sint-Augustinus en sloten zich aan bij de Congregatie van Windesheim.

De begaarden van Antwerpen, die een groot erf hadden bij de Eiermarkt, zouden rond 1477 evolueren naar 'Derde Orde Broeders van Sint-Franciscus'. Zij verdienden een inkomen als handenaarbeiders en wevers. Zij kregen van Paus Sixtus IV de zogeheten 'Gulden Bulle' (1479), waarbij aflaten aan hun kerk werden verleend en merkwaardig genoeg ook een 'kloosterpij aan stervende leden'. Hun lering van het heilig wijwater bevatte de volgende omschrijving: "Dat bij het ontvangen van wijwater van een priester de vagevuurpijn één dag vermindert; indien het op een zondag wordt genomen en ook van een priester, wordt de vermindering één week; op een aposteldag vier weken; op hoogdagen een vierendeel van een jaar; op de wijdings- of kermisdag een heel jaar."

Dat de begijnen en de kloosters van Windesheim goede contacten onderhielden met elkaar, zag men in Corsendonk, waar de begijnen uit Turnhout de monniken hielpen bij de uitbouw van het klooster.

Renaissance en humanisme

In de vorige twee delen werd al verwezen naar de invloed van de Moderne Devotie op de komende generatie van geleerden die het humanisme zouden bepalen en uitbouwen. De renaissance en het humanisme kwamen op in de laatste helft van de vijftiende eeuw en in de eerste helft van de zestiende eeuw. Tegelijkertijd verschenen hervormers die met hun nieuwe inzichten diep zouden ingrijpen op de samenlevingen. De reformatie en contrareformatie, twee stromingen aanvankelijk afkomstig uit dezelfde bedding,

vonden elk hun eigen weg. De 'derde kracht', zoals het humanisme ook wordt genoemd, ontwikkelde zich naast en met die twee stromingen. Het giste in de geesten alvorens het in de openbaarheid zou komen en samen met de reformatie en contrareformatie de geestelijke signatuur van het nieuwe Europa zou bepalen.

Het humanisme richtte zich op taal, literatuur, geschiedenis en filosofie. Belangrijk waren onderwijs en opvoeding. Het menszijn stond centraal: wat is goed en wat is slecht? Hoe worden kinderen opgevoed en hoe moet men leven? De menselijke ervaringen, waarden en mogelijkheden werden de fundamente van de samenleving. Van een aanvankelijk letterkundige en artistieke vernieuwingsbeweging die zich verdiepte in de klassieke oudheid, werd de literaire en wetenschappelijk gerichte tak van de renaissance een ruimere stroming.

De Latijnse fase van dit prille humanisme werd in de vijftiende eeuw uitgebreid door de inbreng van de Griekse letteren en cultuur, alsook door de bestudering van het Hebreeuws. Langzamerhand werd de interesse verruimd tot kritische filologische vraagstellingen en tot de studie van de letteren, filosofie en wetenschappen in het algemeen, met inbegrip van de bijbelwetenschap. Rudolf Agricola⁽³⁾ was een voorloper. Na hem zouden Thomas More⁽⁴⁾, Guillaume Budé⁽⁵⁾, Desiderius Erasmus, de Utrechter Georgius Macropedius en de Gentse jurist Antonius Clava deze ontwikkelingen volgen.

Portret van Thomas More, Hans Holbein de Jongere, na 1527, Londen, National Portrait Gallery.

Desiderius Erasmus

(Rotterdam of Gouda, 28 oktober 1466 – Bazel, 12 juli 1536)

Prof. Percy S. Allen schreef in 1914 een standaardwerk onder de titel *The Age of Erasmus*. In het begin van de zestiende eeuw waren

de belangrijkste geleerden in Europa zijn medestanders of tegenstanders, of het nu theologen, filologen, pedagogen dan wel studenten waren. Dat bleef zo tot een twintigtal jaren na zijn dood. Toen waren de posities in het geestelijke klimaat van Europa definitief ingenomen. De partijen waren gevormd en de overtuigingen doorgetrokken tot hun definitieve stellingen. Voor het humanisme was Erasmus hét aangezicht. Een titel als *De Tijd van Erasmus* lijkt daarom niet overdreven. Erasmus was immers de humanist bij uitstek!

De literatuur over Erasmus vult hele bibliotheken. De geschriften van hemzelf, zijn brieven, studies en boeken waren een baken op de woelige wegen der geschiedenis. Zijn oeuvre legde de tegels op de wegen van het protestantisme. Om zijn levensloop te volgen, doorkruist men Europa van boven naar onder, van links en rechts. De basis van zijn ontwikkeling lag in Deventer, waar hij aan de beroemde Latijnse school studeerde, en in het klooster Steyn bij Gouda. Dat klooster had de typische ontwikkeling gekend van de gemeenschapshuizen der broeders: eerst een huis van Tertiariissen van de Derde Regel van Sint-Franciscus om later over te gaan tot de Congregatie van Windesheim onder de regel van Sint-Augustinus. Hij trad in bij de augustijnen. Alle belangrijke steden die kennis verzamelden, deed hij aan: eerst Kamerijk, waar hij na zijn succesvolle studie secretaris werd bij de bisschop, daarna de Sorbonne in Parijs, dan Oxford in Engeland, waar hij leerde paardrijden. In Brabant waren het vooral Antwerpen en Leuven die hij aandeed. Vervolgens trok hij de Alpen over naar Turijn, waar hij promoveerde tot doctor in de theologie. Na Rome trok hij opnieuw over de Alpen naar Mainz, Straatsburg en Bazel, steden die als magneten op hem inwerkten. *“Ik verneem zowat overal dat er in Duitsland mannen van uitnemende geleerdheid zijn en daarom lacht me Duitsland steeds meer toe en trekt het mij aan. Tot mijn spijt en schaamte heb ik het pas zo laat leren kennen.”*

Vanaf 1517 verbleef hij in Leuven als ‘*magister noster*’ van de theologische faculteit. In 1521 trok hij zich terug bij zijn vriend, kanunnik Pieter Wijchmans, in het kapittelhuis De Swaene, dat een onderdeel was van het vroegere begijnhof van Anderlecht, nu het Erasmushuis. Slechts voor korte tijd, want na enkele maanden ging hij opnieuw op pad naar Bazel. Daar kwam hij tot rust. Bern werd gereformeerd en een jaar later, in 1529, werd in Bazel de katholieke eredienst verboden. Dan verhuisde hij naar Freiburg im Breisgau, waar hij een huis kocht. Zijn huis verkocht hij in 1535 en de zwerver trok opnieuw en nu definitief naar Bazel, waar hij in 1536 op 12 juli de geest gaf. Zijn secretaris, Lambert Coomans⁽⁶⁾ uit Turnhout, was aanwezig toen hij stierf en beweerde dat zijn

Desiderius Erasmus, portret van Quinten Metsys, olieverf op paneel, Rijksmuseum Amsterdam, 1535.

laatste woorden waren: *“O moeder van God, gedenk mij!”*

Erasmus ontmoette in zijn leven alle groten van die dagen, zowel prinses en latere koningen, kardinalen die paus zouden worden, als de meest toonaangevende geleerden. Enkelen vallen op in de lange lijst: Prins Karel, de latere koning en keizer van wie hij raadslid werd, Hendrik VIII, de latere paus Adrianus VI, bisschop van Utrecht David van Bourgondië, bisschop van Kamerijk⁽⁷⁾ Hendrik van Bergen, Giovanni de Medici, de latere paus Leo X. Naast de galerij der geleerden die al werden geciteerd op de vorige bladzijden, was er de groep van Brabantse humanisten, onder wie stadsgrieffier van Antwerpen Pieter Gillis⁽⁸⁾ en uitgever Dirk Martens. Ook schilders behoorden tot zijn kring: Quinten Matsijs, Albrecht Dürer en Hans Holbein de Jongere.

Het werk van Erasmus was overweldigend. Bernard de Cles, kardinaal-aartsbisschop van Trente, drukte perfect uit wat het algemene gevoel van zijn tijd was. In een brief uit 1536 schreef hij: *“Gij alleen zijt voldoende om een hele bibliotheek rijkelijk te vullen.”* Die boekenkast zou dan werken bevatten over pedagogiek en catechese, klassieke oudheid, onderwijs, ethiek en volksovoeding, godsdienstbeleving en theologie, uitgaven en vertalingen van auteurs uit de oudheid, zowel Griekse, Latijnse als oudchristelijke geschriften enzovoort. Het is bijna niet voor te stellen dat hij, terwijl hij steeds ergens op weg was, zoveel kon schrijven en publiceren. Zijn *Lof der Zotheid (Moriae encomium, sive Stultitia Laus)* is zijn bekendste werk en een verrukkelijk boek, dat vandaag nog altijd blijft boeien. Het maakte de weg vrij voor de reformatie. Hij schreef het in het Latijn,

rond 1509, tijdens zijn verblijf bij Thomas More, aan wie hij het werk opdraagt. De ‘zotheid’ heerst, samen met haar vijf dochters, over de wereld. De menselijke dwaasheden worden aan de kaak gesteld en kerkelijke gezagsdragers, vorsten en wetenschappers worden bekritiseerd. Johan Huizinga omschreef het als: *“het boek dat niemand anders kon schrijven”*.

In die boekenkast, die talloze studenten en geleerden heeft beïnvloed, vallen de brieven op, verzameld in *Opus Epistolarum D. Erasmi*, in twaalf delen. Een van de mooiste brieven die getuigen van zijn bezorgdheid over het onderwijs, was de brief aan zijn leerling in Parijs, Christian Northoff⁽⁹⁾. Dat een zoon van een koopman in de Hanzestad Lübeck aan de Oostzee in Parijs studeerde, was een voorbeeld voor die tijd, waarin afstanden heel gewoon waren voor het vergaren van kennis. De brief zou vandaag kunnen geschreven zijn, met een lichte toets, de kleine dagelijkse praktijken vlot geschetst met plezierige adviezen:

“Uitnemende vriend Christian,

Ik twijfel er helemaal niet aan dat jij brandt van een ongelooflijke ijver voor de letteren en daarom denk ik dat je volstrekt geen aanmaning daartoe nodig hebt, maar eerder een richtlijn en een aanwijzing voor de weg die je bent opgegaan... Laat dan je eerste zorg zijn een van de geleerdste leermeesters te kiezen. Het is niet mogelijk dat wie zelf niet geleerd is, een ander degelijk zou kunnen onderrichten. Zodra je die hebt gevonden, zorg er volstrekt voor dat hij tegenover jou een vaderlijke gezindheid heeft en jij jegens hem die van een zoon.

In de tweede plaats moet je aandachtig bij hem zijn en volhardend. Een overdreven inspanning breekt dikwijls de aanleg van de leerlingen. Volharding echter blijft duren door matigheid en brengt door dagelijkse oefening een grotere stapel bijeen dan men algemeen aanneemt. Verzadiging is slecht in alle gevallen, maar het ergst in de letteren. Daarom moet de inspanning bij de studie van tijd tot tijd worden onderbroken; je moet er spel tussen mengen, maar waardig spel, dat overeenstemt met je studie en er niet te veel van afwijkt. Beter nog, de studie moet steeds met enig genot vermengd gaan: dan krijgen wij de indruk dat leren veeleer spel is dan inspanning.

Onmiddellijk en bij het begin moet je het beste bestuderen. Het is je reinste dwaasheid iets te gaan leren wat je later moet afleren. Neem dan een manier aan om makkelijk te leren... Verdeel je dag in taken. Zo deden, naar wij weten, Plinius Secundus en Paus Pius II, die nog bekend staan als uitmuntende mannen... Vanaf het begin, en dat is de hoofdzaak, luister aandachtig en begerig naar de uitleg van je

leermeester... Opdat je kennis niet zou vervliegen, moet je voor jezelf of voor anderen herhalen. Ook daarmee mag je niet tevreden zijn. Denk erom een gedeelte van je tijd te besteden aan stille overweging: dat is volgens Sint-Augustinus het enige middel om je verstand en je geheugen te vormen... Vermijd nachtwerk en ontijdige studie... De morgenstond is bemind door de muzen en geschikt voor de studie. Na het middageten, ga spelen of wandelen of luchtig praten met vrienden... Laat niet je lust, maar je gezondheid de hoeveelheid van je eten bepalen. Voor het avondeten moet je even rondkuieren en na het eten ook. Lees voor je slapen gaat een zeer mooie passage die belangrijk genoeg is om te onthouden. Laat de slaap je overvallen terwijl je er nog aan denkt en tracht je die te herinneren als je opstaat. Dit woord van Plinius moet steeds in je geest geprent blijven: al de tijd die je niet aan de studie besteedt, is verloren tijd. Denk hieraan: niets is vergankelijker dan de jeugd en als ze voorbij is, keert ze nooit weer."

Het ideaal van de humanist Erasmus is samengebond in deze ene brief: de opvoeding van de jongeren, met een verwijzing naar de oude geschriften van de antieke geleerden, ingebed in een evenwicht tussen geest en lichaam.

Zijn belangrijkste werk dat de christenheid in zijn greep hield, van de Leuvense theologen tot de augustijnen van de universiteit van Wittenberg, waar Luther doceerde, was zijn uitgave van het Nieuwe Testament, zijn *Novum Testamentum*. Hij boorde nieuwe bronnen van de theologie aan, verzamelde Latijnse vertalingen en later bestudeerde hij Griekse teksten. De hele verzameling van de toenmalige filologische wetenschap werd door hem gebruikt. Vooral drie bronnen inspireerden hem: het klooster in Steyn had een rijke bibliotheek, die Erasmus regelmatig bezocht. Bij een tocht rond Leuven in 1502 vond hij in de abdij van het Park het handschrift van Lorenzo Valla, met annotaties op de Vulgaat. Ook de priorij van Corsendonk beschikte over een toonaangevende reeks manuscripten, zowel in het Latijn als het Grieks. In het bijzonder was er een Latijns en een Grieks manuscript van de Heilige Schrift. Die manuscripten ontleende

Erasmus voor zijn verdere studie. De Vulgaat in volks Latijn, die sinds de late vierde eeuw gebruikt werd, zou fouten bevatten. Erasmus vertaalde het Nieuwe Testament uit het

Grieks in het elegantere Latijn van Cicero en gaf het uit in 1516.

Een intrigerend gegeven: het Nieuwe Testament kwam onder meer tot stand op basis van de handschriften uit de priorij van Corsendonk in de Kempen. De secretaris die Erasmus bijstond op zijn sterfbed, was de Turnhoutenaar Lambert Coomans. Na zijn studies aan het Collegium Trilingue in Leuven werd hij kanunnik en deken van het kapittel van de Sint-Pieterskerk in Turnhout. In het stadje van toen, met ongeveer drieduizend inwoners en vijf kerken, zou het erg verwonderlijk zijn dat de begijnen dit Nieuwe Testament niet zouden hebben gelezen en gekend... Het is dit majestueuze boek dat de basis zou worden voor Luther en zijn leerstellingen.

Paul Koop

VOETNOTEN

1. Sint-Augustinus, geboren in 354 in Thagaste (vandaag Algerije) en overleden in 430 in Hippo. In zijn jeugd werd hij beïnvloed door het manicheïsme: er zijn twee schepende krachten, het goede (Licht) en het kwade (Duisternis). Het lichaam hoort thuis onder het kwade, vandaar de noodzaak van het volgen van een strenge ascese. Deze leer zal hij later hevig bestrijden. Zijn regel is opgebouwd vanuit het ideaalbeeld van de eerste christelijke gemeenschappen in Jeruzalem. Liefde en gemeenschapsvorming staan centraal. Een goed gemeenschapsleven is niets anders dan het in de praktijk brengen van de liefde. Dit leven in gemeenschap vereist ascese, de overwinning van de zelfzucht. In de onderlinge liefdesrelatie worden zowel de gelijkwaardigheid als het anders-zijn van de andere erkend. Daarin zit impliciet het protest vervat tegen de ongelijkheid in de samenleving, die getekend is door hebzucht, hoogmoed en macht. Deze regel wordt gevolgd door honderden orden en congregaties. De meest bekende daarvan zijn de norbertijnen, de dominicanen, de augustijnen, de kanunnikessen van het Heilig Graf en de ursulinen.

2. Nicolaus Cusanus (1401-1464), geboren in het Moezelstadje Kues, vandaag Bernkastel-Kues. Als jonge student begon hij zijn studies aan de kapittelschool van Deventer. Studeerde verder aan de universiteiten van Heidelberg en Padua. Trad in dienst bij de bisschop van Trier en vertegenwoordigde hem op het concilie van Bazel. Schreef in 1433 het *'Constantia Catholica'* en werd in 1437 pauselijk legaat onder paus Nicolaas V, die hem tot kardinaal benoemde. Hij bezocht regelmatig als legataris van de paus de Nederlanden. Deze toonaangevende persoonlijkheid uit de eerste helft van de vijftiende eeuw stond in contact met Windesheim en paste veel van de leerstellingen van de Mo-

derne Devotie toe. Hij had als theoloog, filosoof, wiskundige, astronoom en jurist een grote invloed op het humanisme.

3. Rudolf Agricola (1443-1485), geboren in Baflo bij Groningen. Een van de belangrijkste vroeg-humanistische geleerden in de Lage Landen. Schreef in het Latijn, kende Grieks en leerde Hebreeuws. componeerde muziek voor fluit en ontwierp orgels, zoals het orgel van de Sint-Martinikerk in Groningen. Hij was een uitstekend redenaar en een fervent bokser... Werd in 1479 secretaris van de stad Groningen en als zodanig vertegenwoordiger aan het hof van keizer Maximiliaan I. Doceerde in Heidelberg. Zijn magnum opus is *De Inventione Dialectica - Over de dialectische denkmethode*. Erasmus beschouwde hem als *'fons et origo - bron en oorsprong'*.

4. Thomas More (1478-1535), filosoof, schrijver en jurist, was raadslid van Hendrik VIII. Zijn bekendste werk is *Utopia*, een samenleving zonder privé-eigendom. Inspiratie voor het boek vond hij tijdens een ontmoeting met Pieter Gillis, in 1515, vlak voor de kathedraal van Antwerpen, die daar toevallig met een Portugese zeeman, Hythlodaeus, wandelde. Die zeeman vertelde hem over het eiland Utopia dat hij bezocht had. Een straattegel herinnert nog aan die historische ontmoeting. Een groot deel van dit werk schreef hij tijdens zijn missie die daarop volgde, naar Brugge in 1515, met het oog op de vlotte handel van wol tussen Engeland en Vlaanderen. Hij weigerde Hendrik VIII te erkennen als hoofd van de Kerk van Engeland en wilde geen nietigverklaring van zijn huwelijk met Catharina van Aragon ondertekenen. Hij was een felle bestrijder van het Lutherse gedachtengoed. Hij stierf op het schavot in 1535. Erasmus zou met hem een levenslange vriendschap en trouw tot in de dood onderhouden. *"Heeft de natuur ooit iets fijners, iets zachters, iets meer geslaagds gemaakt dan Thomas More?"*, vroeg hij zich af in een brief.

5. Guillaume Budé (Parijs, 1468-1540), telg uit een ambtenarengeslacht dat verbonden was aan het hof van de koningen van Frankrijk. Vergezeld Frans I op zijn reizen. Richtte de bibliotheek in Fontainebleau in. Stelde de koning voor een instituut voor de studie van het Latijn, Grieks en Hebreeuws te stichten: in 1530 werd dit het *Collège Royal*, dat vanaf 1870 het *Collège de France* zou heten. Stond onder invloed van Erasmus.

6. Lambert Coomans (Turnhout, overlijdt aldaar in 1583), werd aanbevolen bij Erasmus door Adrianus Balenus uit Balen, die professor Hebreeuws was aan het Collegium Trilingue in Leuven. Coomans werd *'famulus'* (bediende) van Erasmus en woonde in 1535 bij Froben, de uitgever van Erasmus' werken. Werd executeur van Erasmus' bezittingen in Brabant, die hem begiftigd had met

200 gouden gulden. Werd kanunnik van de Sint-Pieterskerk in Turnhout en daar in 1559 verkozen tot deken.

7. Kamerijk. De bisdommen in de Nederlanden waren Doornik, het Prinsbisdom Luik, Utrecht en Kamerijk. Dat laatste bisdom was bijzonder uitgestrekt en het diocees liep langs de rechteroever van de Schelde tot aan de Noordzee. Deze uitgestrektheid gaf aan het bisdom een complexe structuur. Er waren kapittelkerken, proosdijen en een hele reeks kloosters, die hoe verder ze verwijderd waren van de bisschop, des te eigenmachtiger optraden, wat leidde tot machtsmisbruik en willekeur. In 1559 kwam er door de bul *Super Universas* van Paus Paulus IV een grote herindeling van de bisdommen. De Leuvense theoloog Sonnius was de architect van deze herschikking. Filips II wilde deze georden- de centralisatie, waarbij Mechelen het aartsbisdom werd.

8. Pieter Gillis, heer van Zandhoven (1486-1533), studeerde in Orléans, aan de rechtsfaculteit, waar veel Brabantse studenten naartoe gingen met het oog op een latere functie als ambtenaar in de administratie. Maakte zijn studie niet af, werkte als corrector bij drukker Dirk Martens, waar hij Erasmus leerde kennen. Op aanbeveling van Erasmus ging hij opnieuw studeren, nu aan de rechtsfaculteit in Leuven. Werd stadsgriffier in Antwerpen. Zijn huis op de Kiekenmarkt werd het ankerpunt van het humanisme in Antwerpen. Alle groten uit die tijd kwamen er langs: More, Dürer, Matsijs, Martens, Grapheus, Holbein de Jongere en natuurlijk Erasmus zelf.

9. Christian Northoff (1475-1532), zoon van een rijke handelaar uit Lübeck, Duitsland. Hij was kerkelijk actief in deze Hanzestad aan de Oostzee aan de vooravond van de reformatie. De brief van Erasmus is een verwijzing naar *Aurora musis amica, aptis studiis*, de Latijnse versie van het spreekwoord 'De morgenstond heeft goud in de mond'.

De volledige biografie en geraadpleegde werken zullen worden vermeld na het verschijnen van het laatste deel van deze reeks. Wordt vervolgd...

Begijnen en protestanten (DEEL 4)

DE STRIJD TEGEN MISBRUIKEN IN DE KERK

De reformatie of hervorming kwam niet zomaar uit de lucht vallen. De katholieke kerk had al vanaf haar ontstaan te maken met dissidenties en afwijkingen, die steeds heftig bestreden werden door de handhavers van de orthodoxie. In de Middeleeuwen werden talrijke sekten als ketteren beschouwd: de Katharen en Albigenzen in het Zuid-Franse land, de Waldenzen met hun armoedebeweging in de streek rond Lyon, de Bogomielen die vanuit Bulgarije hen volgden, John Wyclif in Engeland⁽¹⁾ en Johannes Hus in Bohemen⁽²⁾. Hoe hevig de vervolgingen ook waren, toch zouden de leerstellingen die beleden werden, nooit helemaal worden uitgeroeid en in vele streken hielden zij stand en bleven ze volgelingen begeisteren.

De kern van deze 'ketterijen' bestond in het afwijzen van de hiërarchie van de Roomse kerk, die niet door God, maar door de mens was ingesteld. De bijbel bevatte de ware leer. Ook op de begijnhoven kwamen praktijken voor, zoals het zingen van liederen, het uitvoeren van dansen en het zich vragen stellen bij de bijbel, die niet altijd overeenkwamen met de orthodoxe leer. Een verscherpt toezicht door de kerk, in hoofde van de pastoor, kwam regelmatig voor.

De gelovige zag de misbruiken van deze kerk. De hoge clerus was rijk en leefde werelds. De paus en bisschoppen verhoogden de lasten om te voorzien in hun buitensporige hofhouding. Jonge zonen uit adellijke geslachten ontvingen kerkelijke waardigheden zonder enige roeping, alleen om beneficiën te bemachtigen. De parochiegeestelijkheid oefende een ambacht uit of dreef handel om de geringe inkomsten aan te vullen. Verscheidene pastoors, monniken en nonnen hielden er een levensstijl op na die vreemd was aan norm en ideaal. Voeg daarbij nog de kleine ijstijd met mislukte oogsten, hongersnood en regelmatige pestuitbraken. Het moge duidelijk zijn: het leven van de eenvoudige mensen, de overgrote meerderheid, was zwaar. De samenleving wachtte als het ware op nieuwe leiders.

Opstand tegen paus en kerk

In de eerste helft van de zestiende eeuw kwam ruim de helft van West- en Midden-Europa tegen de paus en zijn kerk in opstand. De 'Vierrijkenleer' gaf deze opstand haar legitimiteit. Deze *'translatio imperii'* of

'overdracht van het rijk' is ondergesneeuwd in de geschiedenisboeken. Ze verwezenlijkte het ideaal van het *'imperium christianum'*: één God, één Kerk, één Keizer. Het waren de Duitse historici van het Heilig Roomse Rijk die deze stelling ontwikkelden: het Romeinse Rijk was niet ten onder gegaan en had zich gehandhaafd.

"In het Oosten was de heerschappij overgegaan op de keizers van het Nieuwe Rome, Constantinopel, terwijl in het Westen eerst de Franken zich tot erfgenamen van de oude keizers bekend hadden met de kroning van Karel de Grote tot keizer in 800 en daarna in 962 de Duitsers, toen Otto I in Rome door de paus tot keizer gekroond werd... Zolang er een Duitse koning tot keizer gekroond werd, bestond het Romeinse Rijk gewoon voort..." (Peter Raedts, *De ontdekking van de Middeleeuwen*) Deze leer was voor Luther het historische wapen voor zijn strijd tegen de paus!

De protestanten

Het woord 'protestant' wees in 1529 naar de rijksvorsten die op de rijksdag in Spiers -- vandaag Speyer, met zijn indrukwekkende dom, majestueus gelegen aan de Rijn -- protesteerden tegen de maatregelen uitgevaardigd door keizer Karel V, gericht tegen het invoeren van de leer van Luther in hun gebieden. Deze naam zou zich verder uitbreiden naar alle hervormde kerken.

De reformatie bestrijkt een lange periode. Neemt men als beginjaar 1517, toen Luther zijn 95 stellingen in Wittenberg verkondigde, gaat men vervolgens langs de Synode van Dordrecht in 1619, waar de contraremonstranten hun tegenstrevers de remonstranten verdreven, dan kan men het verdrag van Münster in 1648 als afronding beschouwen. Deze periode van 130 jaar veroorzaakte een schokgolf doorheen Europa. Twee periodes kan men daarin onderscheiden: de eerste, onder keizer Karel V, loopt uit op het 'wonderjaar' 1566 met de Beeldenstorm. De tweede, onder de koningen Filips II en Filips IV, valt samen met de Tachtigjarige Oorlog.

De *dramatis personae* zijn Erasmus (zie deel 3 in het vorige nummer), Luther, Adrianus VI of Adriaan Floriszoon Boeyens, Calvijn, Zwingli in Zwitserland en Hendrik VIII en het anglicanisme. De Wederdopers begonnen een burgeroorlog als Anabaptisten in naam van God. De Hugenoten veroorzaakten

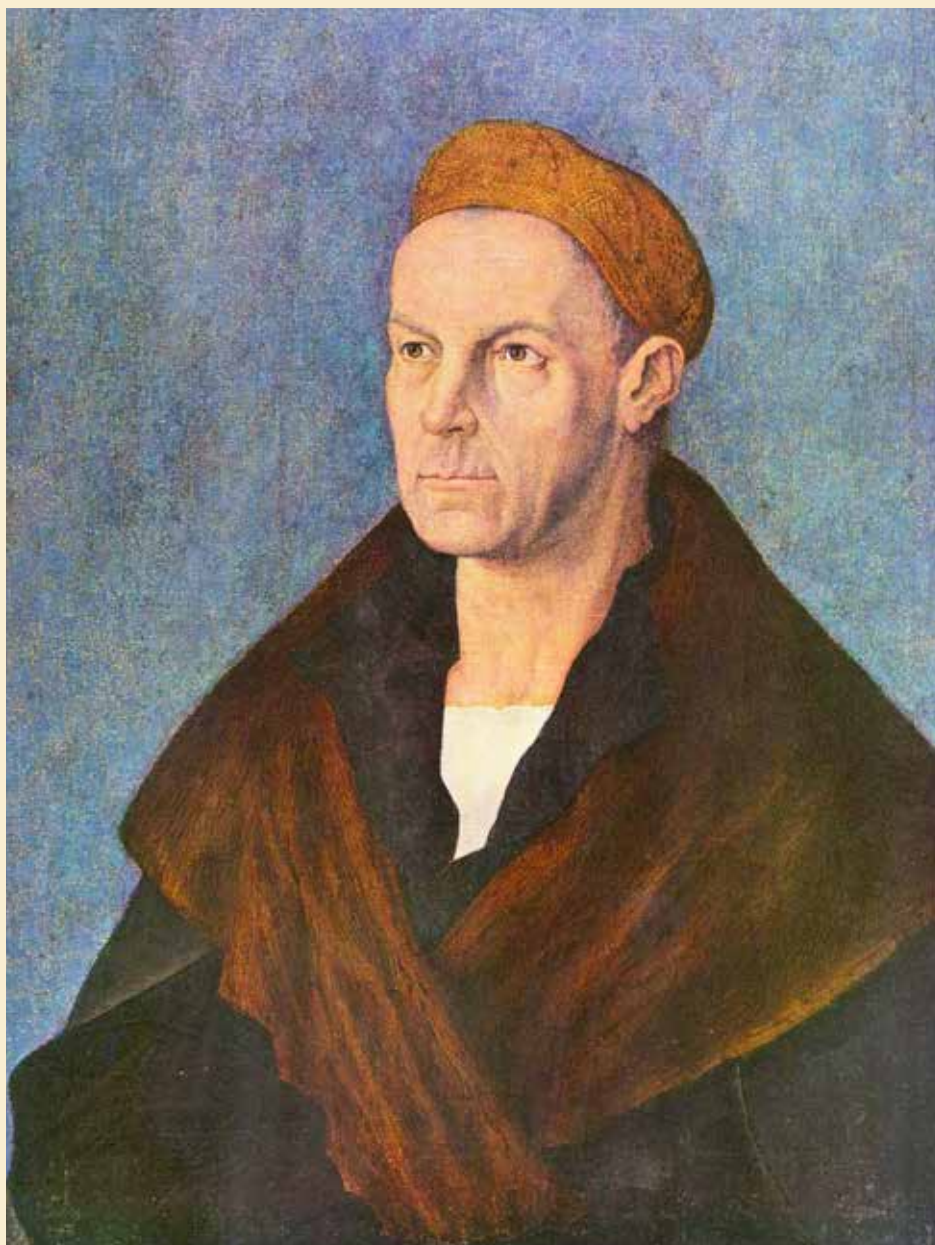
oproer in Frankrijk als volgelingen van Calvijn. Velen van hen zijn vergeten, zoals Johannes Driedo of Neys uit Turnhout. Een merkwaardige beweging was die van het 'Huis der Liefde', die nog niet zo lang geleden opnieuw onder de aandacht gebracht werd. David Joris en Hendrik Niclaes stichtten deze elitaire sekte in Antwerpen. Christoffel Plantijn, cartograaf Ortelius, kardinaal Granvelle (!) en Pieter Breugel waren er lid van. De opvolgers van de radicale Wederdopers waren de Doopsgezinden, die Menno Simons volgden en als Mennonieten een zachtmoedige en vriendelijke leer zouden belijden. Wat betekent de Waalse kerk, die nog steeds in Nederland haar kerken heeft en in de Franse taal haar diensten viert? En wie herinnert zich nog de Labadisten, met de merkwaardige Anna Maria van Schurman in hun rangen?

Bij lezingen en cultuurhistorische reizen viel het mij op dat veel Vlamingen minder op de hoogte zijn van het huidige protestantisme in Nederland. Men vat alles samen onder de noemer 'protestanten', terwijl de verschillende kerken ieder hun specifieke leerstellingen en organisaties hebben. Voor een goed begrip en inzicht worden de invloedrijkste protagonisten hier voorgesteld en hun leerstellingen besproken. Immers zonder reformatie was er geen contrareformatie. En de begijnen? Hoe hebben de vele religieuze vrouwen, teruggetrokken in hun ommuurde hoven, dit theologische geweld ervaren? Velen waren bemiddeld en goed opgeleid. Door de boekdrukkunst werden de psalmen en gebedenboeken in de volkstaal gelezen en lagen ze op de lessenaars in de gerieflijke huiskamers.

Maarten Luther en het lutheranisme

Op 31 oktober 2017 was het vijfhonderd jaar geleden dat de augustijner monnik Maarten Luther (°Eisleben, 10 november 1483 - †Eisleben, 18 februari 1546) zijn 95 stellingen aan de kerkpoort van de universiteit van Wittenberg ophing. Deze gebeurtenis werd uitgebreid herdacht. Hij wilde over de handel in aflaten en het vagevuur met zijn studenten een dispuut op gang brengen. De *disputatie*, of academische discussie, was een gebruikelijke manier aan de universiteiten om een stelling of onderwerp te behandelen. Deze methode, die de scholastiek gebruikte tijdens de Middeleeuwen, werd vooral door Thomas van Aquino in de 13de eeuw toegepast. Ook in het begin van de 16de eeuw was het nog een gebruik in het onderwijs.

De kerk van Rome handelde op grote schaal in aflaten. Dit vond zijn oorsprong in het oermenselijke gevoel van verbondenheid met de overledenen, die in het vagevuur

Jakob Fugger de Rijke, geportretteerd door Albrecht Dürer (ca. 1519), was de belangrijkste financier van keizer Maximiliaan I en keizer Karel V en gold destijds als een van de rijkste en machtigste mannen van Europa.

wachten op de uiteindelijke zaligheid in de hemel. Deze leer ontstond in de late Middeleeuwen binnen de Roomse kerk in het Westen. De kerken in het Oosten, Grieks, Russisch, Armeens, Assyrisch, Koptisch, kenden deze leer niet. Door het kopen van een aflaat werd de tijd in het vagevuur korter. Bij een 'volle aflaat' werd de boetedoening volledig kwijtgescholden.

Paus Julius II begon in 1506 met de bouw van de Sint-Pietersbasiliek en had voor dit kolossale en indrukwekkende bouwwerk grote inkomsten nodig. Zijn opvolger, paus Leo X, uit het geslacht van de Medici, vond in de verkoop van aflaten een perfecte financieringsbron. Kardinaal Albrecht van Brandenburg, keurvorst ⁽³⁾, aartsbisschop van Mainz en aartskanselier van het Heilig Roomse Rijk, werd voor de Duitse landen verantwoordelijk. Hij leende 29.000 Rijnlandse goudgulden bij de Fuggers ⁽⁴⁾

in Augsburg. Van de opbrengst van de aflatenhandel mocht Albrecht vijftig procent voor zich houden, waarmee hij zijn schulden kon terugbetalen.

De dominicaner monnik Johan Tetzl werd belast met de praktische verkoop van de aflaten. Bekend was zijn uitspraak: "Als het geld in het kistje klinkt, het zieltje in de hemel springt."

Luther was verontwaardigd en in vele preken had hij zich tegen de aflatenhandel uitgesproken. De Bijbel rept met geen woord over het vagevuur. "Aflaat is een belemmering voor echt berouw, terwijl de aflaat in feite slechts verdient kan worden indien men inderdaad berouw heeft", aldus Luther. "Iemand die wroeging voelt over zijn zonden, tracht niet zijn strafte ontlopen. Hij verlangt er veeleer naar..." Luther stuurde een afdruk van zijn stellingen aan Albrecht, vergezeld van

een verklarende tekst. Die tekst werd vertaald in het Duits. Snel bereikten de stellingen de universiteiten in Europa. Erasmus zond in 1518 een kopij vanuit Leuven naar Thomas More. Merk daarbij op dat alles verliep en gebeurde zoals het hoorde.

De artikelen betekenden een fundamentele afwijzing van de aflaten zoals ze door de kerk werden toegepast. In 1520 zette Luther de frontale aanval in op de Heilige Stoel. Zijn *Open brief aan de christelijke adel van de Duitse natie betreffende de hervorming van het christelijk erfgoed* werd in korte tijd massaal verspreid. *“Sommigen hebben geschat dat jaarlijks 300.000 gulden zijn weg vindt van Duitsland naar Italië... Terecht worden rovers en dieven gehangen, maar waarom laten we die Romein (de paus) zijn gang gaan? Hij is de grootste dief en rover die er bestaat, en dat geheel in naam van Christus en Sint-Petrus.”*

Zijn leven

Luther studeerde als jongeling aan de kloosterschool van Maagdenburg (1496), waar de Moderne Devotie van de ‘Broeders van het Gemeene Leven’ het onderwijs bepaalde. Nadien volgde Eisenach. Hij schreef zich vervolgens in aan de universiteit van Erfurt. In 1505 behaalde hij er de magistergraad. Hij trad in bij de augustijnen eremieten in dezelfde stad ⁽⁵⁾ en zeer snel, in 1507, werd hij priester gewijd. Hij was pas 25 jaar oud toen hij naar Wittenberg vertrok en lector in de filosofie werd aan de jonge universiteit van deze kleine stad. Keurvorst Frederik III van Saksen stichtte de universiteit in 1502 en wilde daarmee uitstraling geven aan zijn stad, waar hij zijn residentie vestigde.

Belangrijk in de ontwikkeling van Luthers’ persoonlijkheid was zijn neiging tot depressie. Een wanhoop, die hij *Anfechtung* noemde, zou hem heel zijn leven doen zoeken naar waarachtig berouw. Zijn bezoek aan Rome in de winter van 1510-1511 confronteerde zijn kwetsbare gemoed met de wantoestanden die hij bij de clerus, van hoog tot laag, aantrof. Het verloop van de geschiedenis is bekend: in 1520 vaardigde paus Leo X de bul *Exsurge Domine* af, waarin hij Luther verplichtte zijn 95 stellingen te herroepen; gevolgd door de verbranding door Luther van deze bul; de verbranding van Luthers’ werken in Leuven; de excommunicatie op 3 januari 1521 door de bul *Decet Romanum Pontificem*; het verzoek om te verschijnen op de Rijksdag in Worms en het beruchte Edict, waarin hij van keizer Karel V nog 21 dagen tijd kreeg om zijn leer af te zweren. Luther gaf als antwoord zijn beroemde woorden: *“Hier stehe Ich, Ich kann nicht anders.”* Of in het Nederlands: *“Ik kan en ik zal geen woord terugnemen, want om tegen mijn geweten te handelen, is goed nog veilig.*

Moge God mij helpen. Amen”. De Rijksban werd eigenhandig door Karel V opgesteld en noemde Luther *“de duivel in het habijt van een monnik”*. Hij vluchtte onder bescherming van een vrijgeleide van keurvorst Frederik naar Saksen en dook onder op de Wartburg onder de schuilnaam Junker Jörg.

En dan doet zich op de Wartburg in Eisenach het grote moment voor, wanneer Luther in korte tijd het *Nieuwe Testament* zal vertalen in de Duitse taal. Hij nam als bron het *Nieuwe Testament* van Erasmus, gebaseerd op de manuscripten in het Grieks uit de bibliotheek van de Corsendonkse priorij, de zogenaamde *Codex Corsendoncense*, nu bewaard in de Österreichische Nationalbibliothek in Wenen. Erasmus schrijft op dit handschrift: *“Van dit exemplaar heb ik gebruikgemaakt voor de tweede uitgave van het Nieuwe Testament, naast vele andere. Want dit is mooi geschreven, zelfs vond ik dat het weinig verbeterd was, waaruit blijkt dat het door niemand gebruikt werd. Ik, Erasmus van Rotterdam, schreef dit met eigen hand. 1519, 15 kalenden van juni”*

Men leze ook de politieke verwevenheid van de Habsburgers met de kerk en de weerstand van vele Duitse vorsten en rijkssteden tegen de dreigende overheersing door de keizer. Hier wordt dit onderwerp niet verder behandeld, want het zou ons te ver voeren: de Rijksdag van Augsburg in 1530 en de Augsburgse Confessie; het Schmalkaldisch Verbond tegen de dwingende krachten van Karel V; het huwelijk van Luther met Katharina von Bora in 1525; de Augsburgse godsdienstvrede in 1555 met de afspraak *‘cujus regio, eius religio’*, de vorst bepaalt de religie voor zijn onderdanen... Het noordelijke gebied van het Heilig Roomse Rijk van de Duitse Natie zou grotendeels Luthers worden.

Luther drong door *“tot achter het gehele spantwerk van sacramenten, mis, sacramentaliën, aflaten, vrome werken en goede werken”*. (John M. Todd, *Maarten Luther*) De kern van zijn leerstellingen is de Rechvaardigheidsleer, waarin het begrip *‘justitia’* niet gerechtigheid betekent, maar wel rechtvaardigheid. *“Alleen door de Schrift*

Een portret van Maarten Luther door Lucas Cranach uit 1546.

die het woord van God is, ontvangt de mens, die altijd zondaar, maar ook altijd boetvaardig is, in het geloof de ongeëvenaarde genade van God en als zodanig is hij gerechtvaardigd.” Het was aanvankelijk niet zijn bedoeling zich af te scheuren van de kerk, maar Rome, de paus en de curie waren er niet voor de gelovige, die de ware leer zocht in de Heilige Schrift. Hij wilde ook dat de gelovige trouw bleef aan het wereldlijke gezag.

De wereld stond in rep en roer, de universiteiten reageerden. Erasmus werd voorzichtig en schreef dat hij Luther niet volledig gelezen had, maar slechts enkele pagina's vluchtig had doorgenomen. Hij wilde niet tegelijk lutheraan en anti-lutheraan zijn. Adrianus VI, de Nederlandse paus, ging met sommige stellingen akkoord en wilde ook de leer herbronnen. Bezorgd om zijn verscheurde kerk te herenigen, vroeg hij Erasmus de strijd tegen Luther te leiden. Erasmus stuurde slechts een *consileum*, dat echter in de dossiers verdween toen de paus stierf. Luther schreef nog aan Erasmus dat hij te weinig doortastend was (4 april 1524). Zij hebben elkaar nooit ontmoet, maar de briefwisseling tussen beiden eindigde toen.

Huldrych Zwingli (Ulrich)

Ulrich Zwingli (1 januari 1484 – 11 oktober 1531) was werkzaam in Zwitserland en is de grondlegger van de Zwitserse reformatie. Hij bezat een humanistische mildheid en nuchterheid, speelde luit en las Erasmus voor het slapengaan. Met zijn stentorstem kreeg hij snel bekendheid tijdens zijn preken. Ook hij vertaalde de Bijbel, de zogenaamde *Froschauer Bijbel*. Ik vermeld hem, omdat de wederdopers zich baseerden op deze bijbel en zo de beweging vormden die een diep spoor zou trekken in de woelingen in Brabant, Vlaanderen en Holland.

Johannes Calvijn (Jean Calvin) en het calvinisme

Waar de hervormingen van Luther de religie in de Duitse landen veranderden, was het de leer van Calvijn (Jean Calvin, °Noyon ⁽⁶⁾ 10 juli 1509 – †Genève, 27 mei 1564) die de Nederlanden veroverde. Hij was acht jaar oud toen Luther zijn stellingen poneerde. Geboren in een ontwikkelde familie -- zijn vader was ambtenaar bij de bisschoppelijke administratie -- volgde Calvijn de verschillende stappen van het onderwijs aan vooraanstaande scholen. Latijn en Frans bereidden hem voor op zijn studie in de rechtsgeleerdheid in Orléans. Naar de gewoonte uit die tijd latiniseerde hij zijn naam in Johannes Calvinus, wat later verfranst werd tot Jean Calvin. Gewonnen voor de ideeën van de reformatie, ontmoette hij gedurende zijn omzwervingen in Frankrijk geleerden die

Ulrich Zwingli (1484-1531), zoals afgebeeld door Hans Asper in een olieverfportret uit 1531 (Kunstmuseum Winterthur).

beïnvloed waren door Erasmus en Luther. Voor het eerst vierde hij in 1534 in Poitiers het Heilig Avondmaal samen met anderen die omwille van het nieuwe geloof op de vlucht waren. Hij kwam in Bazel terecht en schreef er in 1535 zijn eerste versie van *Institutio Religionis Christianae* (Onderwijs in het Christelijk Geloof). Dit '*opus magnum*' zou hij in zijn hele verdere leven blijven aanvullen en uitbreiden. Hij reisde naar Genève, werd er predikant en verlangde dat de Bijbel ook het leven van de burgers zou beheersen. Het openbaar bestuur van de stad wilde hij aanpassen aan zijn inzichten. De magistraat weigerde dat en ze dwongen hem de stad te verlaten. Hij vluchtte naar Straatsburg en trouwde er met Idelette de Bure, de dochter van een anabaptist. Intussen werden aanhangers van Calvijn in de gemeenteraad van Genève verkozen, die

hem uitnodigden om terug te keren naar de stad. Vanaf dat moment trachtte hij de Geneefse kerk te herorganiseren. Vier op het *Nieuwe Testament* gebaseerde ambten stelde hij in:

- doctores, belast met het onderwijs in de theologie;
- predikanten, belast met het preken en toedienen van de sacramenten;
- ouderlingen, belast met het handhaven van de kerkelijke tucht;
- diakenen, belast met de armenzorg.

In 1559 stichtte hij de Academie, de huidige universiteit van Genève. Eerste rector werd Théodore de Bèze, geboren in het mystieke stadje Vézelay. ⁽⁷⁾ Uit heel Europa kwamen de studenten naar deze academie en ze keerden terug naar hun thuisland om er te prediken. Onder hen was ook Filips van Marnix van

Johannes Calvin (1509-1564), portret van Hans Holbein de Jonge.

Sint-Aldegonde. Zo werd de leer van Calvin over grote delen van Europa verspreid. Johannes Calvin stierf in 1564, slechts 54 jaar oud.

Vijf sola's

Ofschoon er verschillen zijn in de respectievelijke leerstellingen van Luther, Zwingli en Calvin, kan men ze samenvatten in vijf sola's, vijf Latijnse uitspraken, die de kern uitmaken van het protestantisme:

- *Sola Gratia*: Het behoud is alleen mogelijk door genade. Goede werken zijn wel noodzakelijk, maar zijn er niet om verlost te worden. Christus stierf aan het kruis voor de zonden van de mensheid.
- *Sola Fide*: Slechts door het geloof in de leer kan de mens behouden worden.
- *Sola Scriptura*: Alleen de bijbel bevat de waarheid. De bijbel moet toegankelijk zijn voor iedereen. Daarom moet hij vertaald worden in de volkstaal. Priesters zijn niet nodig om de bijbel te interpreteren.
- *Solus Christus*: Christus is de tussenpersoon tussen God en de mens. De Maria- en heiligenverering zijn afgoderij.

- *Soli Deo Gloria*: Alle eer is aan God. De kerk is niet het lichaam van Christus. De gewijde katholieke geestelijken en hun instellingen zijn de verering niet waardig. Alleen God is waardig om vereerd te worden.

Doop en avondmaal

Er zijn twee sacramenten, de doop en het avondmaal. Hier zijn verschillende kenmerken. Bij het avondmaal is volgens Zwingli het lichaam van Christus niet werkelijk aanwezig, maar de maaltijd heeft een symbolische functie en is een maaltijd ter herinnering. Luther meent dat het lichaam van Christus daadwerkelijk aanwezig is in het brood en de wijn. Voor Calvin is het avondmaal de mystieke gemeenschap met Christus door het brood en de wijn.

Hoewel Zwingli zich al vroeg uitsprak voor de volwassenendoop (1523), veroordeelde hij al snel deze stelling en volgde daarna de boodschap van Luther en Calvin. "De doop is een duidelijk kenmerk van alle christenen; het is de opstanding van de nieuwe mens en

zo is de kinderdoop belangrijk", stelt Luther. Calvin oordeelt: "Door de kinderdoop wordt de barmhartigheid van de Vader uitgebreid."

Predestinatie

Voor het calvinisme bestaat de dubbele predestinatie: God heeft al beslist wie uitverkoren zal worden en wie niet. Het lutheranisme verwerpt dit en volgt de enkele predestinatie: God weet wie wordt uitverkoren om naar de hemel te gaan, maar weet niet wie er naar de hel gaat.

Adrianus VI

Overal in Europa, doordrongen van het katholieke geloof, werd heftig gereageerd door de kerk van Rome. Eeuwenlang waren haar machtsstructuren uitgebouwd, zowel binnen de eigen organisatie als in het staatsapparaat, met de steun van de wereldlijke machthebbers. De universiteiten liepen voorop in het afwijzen van de hervormers. Die van Parijs en Leuven voerden het hoge theologische woord.

Twee markante persoonlijkheden traden op de voorgrond. De eerste was Adrianus Floriszoon Boeyens uit Utrecht (1459-1523). Hij was opgeleid in de geest van de Moderne Devotie, studeerde aan de Leuvense universiteit en werd er hoogleraar, waar ook Erasmus een van zijn leerlingen was. Hij bekleedde tweemaal het ambt van rector. Door zijn ascetische levensstijl viel hij op bij keizer Maximiliaan, die hem benoemde tot leermeester en opvoeder van zijn kleinzoon, prins Karel, toen zeven jaar oud. In 1517 werd hij benoemd tot kardinaal. Na de onverwachte dood van paus Leo X werd het conclaaf voor de nieuwe pauskeuze bijeengeroepen. Na enkele chaotische bijeenkomsten werd hij op 9 januari 1522, onder druk van de Habsburger Karel V, tot paus verkozen, ofschoon hij zelf niet aanwezig was. Adrianus VI bestreed dezelfde misbruiken als Luther. Als eerste paus trachtte hij rigoureuze hervormingen door te voeren. Zijn felste tegenstanders waren de wereldlijke geestelijken. Zijn pontificaat was van korte duur, doordat hij al stierf op 14 september 1523. Luther schreef, niettegenstaande deze inspanningen: "*De paus is een magister noster van Leuven, waar zelfs ezels de kans hebben om het doctoraat te verwerven. Zijn woorden en daden worden geïnspireerd door Satan.*"

Johannes Driedo of Neys uit Turnhout (1480-1535)

Een jonge student, geboren in het gehucht Darisdonk in het land van Turnhout, stapte de geschiedenis in. Neys was de naam van zijn moeder; hij werd ook Jan Turnhout genoemd. Deze 'primus' in Latijn aan de Latijnse school van de priorij van

Corsendonk in 1499 en leerling van Adriaan Floriszoon Boeyens aan de Leuvense universiteit werd een van de belangrijkste theologen van zijn tijd. Hij ging in debat met Erasmus en Luther, waarbij hij soms de felheid niet schuwde. Erasmus schreef in een brief: *"Onlangs op een feest begon Turnhout, alsof hij krankzinnig geworden was, in mijn afwezigheid op de meest beledigende manier over mij te tieren: iedereen hapte naar adem. Een paar dagen later geraakten we in gesprek en hij was heel vriendelijk. Ik van mijn kant deed alsof ik niets wist van zijn uitbarsting. Wat een heiligenbeelden zijn het toch..."*

Zijn opus magnum *De ecclesiasticis scripturis et dogmatibus* behandelde het 'traditiebegrip'. Driedo was de eerste in de kerkgeschiedenis die erover schreef. Dr. Marcel Gielis schreef twee voortreffelijke opstellen: in het eerste bespreekt hij het proefschrift van Frans Henissen over het 'Traditiebegrip in de theologie tussen de periode van Luther, 1517 en het Concilie van Trente, 1545-1563', met een paragraaf gewijd aan Driedo. De Latijnse citaten uit deze 'ecclesiasticis' worden door Marcel Gielis vertaald. Driedo stelde: *"De vraag is hoe de Schrift moet geïnterpreteerd worden. Het uiteindelijke criterium voor de juiste schriftinterpretatie is te vinden in de traditie, die in de Kerk sinds de apostelen is overgeleverd."* (Traditiebegrip van Johannes Driedo, Taxandria, jaargang 1996, p. 145-162 en p. 213-214) Deze stellingen van Driedo zouden als basis dienen voor het Concilie van Trente, dat tien jaar later begon.

Het tweede opstel van Marcel Gielis, *'De actualiteit van een discussie tussen Erasmus, Luther en Driedo'*, gaat dieper in op pogingen om bruggen te bouwen over de kloven die ontstonden tussen de geestesstromingen van deze drie denkers (*www.leerhuislelie.be*). Merkwaardig is dat de humanist Dirk Martens (Aalst, 1446-1534), die het eerste boek in Vlaanderen drukte en veel werken uitgaf van zijn vrienden Erasmus en More, weigerde het werk van Driedo uit te geven. In de studeerkamers van de geleerden vormden de overtuigingen dus toen al diepe breuken!

Opvallend is ook het Turnhoutse aandeel in de dramatische ontwikkelingen in het begin van de 16de eeuw: Erasmus en het Corsendonkse manuscript, zijn secretaris Lambertus Coomans, deken van het kapittel van de Sint-Pieterskerk, en Johannes Driedo, inspirator van het Concilie van Trente... Een wondere speling van het lot!

De begijnhoven leken voorlopig van onrust gespaard te blijven. De talrijke begijnen in de vele hoven in de Nederlanden volgden in hun gebeden de aanbidding van de heilige Maagd Maria. Het aantal hoven toen is moeilijk precies weer te geven. Men leest soms een getal dat rond de zeventig ligt. Bijna ieder

stadje had wel een begijnhof. Bijvoorbeeld in Arendonk, dat vrijheidsrechten bezat sinds 1212, is er nog een straat met de naam Begijnhof. Antwerpen had het 'Hof Sion', dat tijdens de belegering door Maarten van Rossem werd afgebrand. De Begijnenstraat en Begijnvest verwijzen ernaar. Op een nieuw stuk grond in de Rodestraat werd in 1545 het Catharinahof gesticht, dat snel zou uitgroeien tot een echt begijnhof (zie ook het artikel over de begijnhofkerk van Antwerpen verderop in dit nummer). Een bewijs dat het katholieke leven zijn eigen ritme nog kon ontwikkelen. Maar de oplettende begijn, wienend in haar tuintje, hoorde in de verte vaag de eerste trommels van de geuzen klinken. *"Slaat op de trommen van diredomdijne, slaat op de trommen van diredomdom"* (Het Geuzenboek van Louis Paul Boon).

(wordt vervolgd)

Paul Koop

Voetnoten

1. **John Wyclif** (1330-1384) was een kerkhervormer in Engeland. Als professor in de theologie aan de universiteit van Oxford wou hij de wijsbegeerte terugbrengen tot de bijbel en de kerkvaders. De mensen konden hun geloof belijden zonder tussenkomst van priesters, met de bijbel als gids. Hij keerde zich tegen de kloosterorden en tegen de positie van de paus, met scherpe kritiek op de aflatenhandel. Hij vertaalde de bijbel in het Engels.

2. **Jan Hus** (°Bohemen 1369 - †Konstanz 1415) was theoloog en rector magnificus van de universiteit van Praag. Streed voor de Tsjechische cultuur en taal tegen de oprukkende Germaanse invloed. Zijn kritiek op de kerk betrof de simonie, corruptie en handel in aflaten en relieken. Hij was een overtuigde volgeling van Wyclif. In 1412 werd het *Anathema* tegen hem uitgesproken door paus Johannes XXIII, de tegenpaus, niet te verwarren met Johannes XXIII uit de twintigste eeuw, waardoor anderen niet met hem mochten omgaan, noch eten en drinken en hem alle gastvrijheid moesten weigeren. Op het Concilie van Konstanz (1414-1418) veroordeeld tot de brandstapel.

3. **De keurvorsten**: sinds de 13de eeuw bezaten zeven vorsten, de hoogsten in rang, het alleenrecht op de verkiezing van de Rooms-Duitse koning. Met deze koningstitel was ook de aanspraak op de kroning door de paus tot Rooms-Duitse keizer verbonden. Deze zeven keurvorsten waren drie prins-bisschoppen: de aartsbisschop van Mainz, de aartsbisschop van Keulen en de aartsbisschop van Trier. De vier wereldlijke vorsten waren: de koning van Bohemen, de Paltsgraaf aan de Rijn, de hertog van Saksen en de markgraaf van Brandenburg.

4. **Jakob Fugger de Rijke** (1459-1525) was lid van de beroemde bankiersfamilie Fugger in Augsburg. Hij was de eerste die het 'dubbele

boekhouden' toepaste, vandaag algemeen geldend voor de handelsboekhouding. Was huisbankier van de Habsburgse dynastie. Karel V wilde als keizer verkozen worden. De zeven keurvorsten eisten daarvoor in ruil grote geldsommen. Jakob Fugger gaf Karel een krediet van 852.000 florijnen of ruim drie ton puur goud! Tegelijkertijd was hij een weldoener. Stichtte de Fuggerei, een woonwijk voor behoeftige burgers in Augsburg, die vandaag nog steeds bestaat.

5. **Augustijnen eremieten in de Saksische Congregatie**. Binnen de augustijnenorde kwam er een splitsing: de observanten of eremieten of barrevoeters streefden de terugkeer naar het oorspronkelijke eremietenbestaan na. In de loop van de 15de eeuw werd in deze tak de Saksische Congregatie gesticht. Die had veel kloosters in Duitsland en de Lage Landen. De belangrijkste waren gevestigd in Dordrecht, Enkhuizen, Antwerpen, Haarlem en Wittenberg. Zij oefenden een belangrijke invloed uit op de verspreiding van het lutheranisme.

6. **Noyon**. Wie met de auto naar Parijs rijdt, passeert in de buurt van Compiègne een verkeersbord verwijzend naar Noyon. De gotische kathedraal is, na die van Sens, de oudste van Frankrijk (vanaf 1160). Het perfecte evenwicht tussen de romaanse bouwkunst en de vroeg-gotische stijl bereikte een evenwicht dat typisch is voor de grote bouwmeesters van de gotiek. De bibliotheek van het kapittel der kanunniken is een gebouw uit de 16de eeuw. Er is een museum Jean Calvin op de plaats waar de hervormer geboren is en waar de geschiedenis van het protestantisme in de 16de eeuw wordt opgeroepen.

7. **Vézelay**. Een van de mooiste stadjes in Bourgondië, met een indrukwekkende geschiedenis. Al van ver torent de basiliek uit de 11de eeuw, de Sainte-Marie-Madeleine, op de *Colline éternelle* boven het pastorale landschap uit. De middeleeuwer dacht dat Maria Magdalena er begraven was en vele pelgrims bezochten het heiligdom. Het werd een belangrijke verzamelaarsplaats tijdens de bedevaarten naar Santiago de Compostella. Bernardus van Clairvaux predikte er de Tweede Kruistocht in 1146. De drie volgende kruistochten zullen ook vanuit dit kleine stadje vertrekken. Bij het lezen van het reisopstel van Bertus Aafjes uit 1951, *Vézelay, stadje van Maria Magdalena*, moet de lezer zichzelf geweld aandoen om niet onmiddellijk zijn koffer te pakken en er zich naartoe te haasten. We lezen: *"Hij vindt een kudde grijze huizen, saamgesnoerd door een wal op de top van een berg. Maar wie oren heeft om te horen, verneemt in de klimmende straatjes de zucht van het verleden, dat er onwezenlijk zijn stem verheft als de zee in een kinkhoorn. En wie ogen heeft om te zien, ziet tussen de grijze huizen juwelen van oud-gotische bouwkunst en boven alles uit de romaanse kathedraal, een der oudste en schoonste kerken der aarde..."*

Begijnen en protestanten (DEEL 5)

DE VERSPREIDING VAN DE REFORMATIE IN DE NEDERLANDEN

De kernlanden waar de reformatie begon, lagen buiten de Nederlanden: in de Duitse landen en Frankrijk. Binnen het lappendeken van de Duitse staten en vrije steden was het gemakkelijker om voor de reformatie te kiezen. Het was Karel V, hoewel keizer van het Duitse rijk, niet toegestaan om er een legermacht paraat te hebben en het was hem onmogelijk om de autoriteiten te bedreigen met afstraffing. In de Nederlanden was de macht van Habsburg directer en sterker voelbaar. De stadhouders bestuurden de gewesten uit naam van de keizer en konden in korte tijd over een aanzienlijk leger beschikken. Het succes van de reformatie in de Duitse landen sterkte de keizer en landvoogdes in hun voornemen om te kiezen voor een resolute en besliste aanpak in de Lage Landen. Dat een Nederlandse reformatie lang uitbleef, vond daarin een van de redenen.

Hoe leefden de mensen, hoe werd een stad bestuurd? Wat kookte de huisvrouw voor het gezin? Hoelang werkte de kleermaker of scheepstimmerman iedere dag? Het zijn deze omstandigheden en gegevens die invloed gehad hebben op de *'condition humaine'* en dus op de uiteindelijke vraag van iedere mens welk geloof hij moest volgen om zijn uiteindelijke bestemming te bereiken.

Vroege verstedelijking

Afgezien van Noord-Italië was er in Europa geen enkel gebied dat zoveel steden kende in verhouding tot zijn bevolking dan de Nederlanden. In 1526 waren Gent en Antwerpen met respectievelijk 40.000 en 60.000 inwoners al metropolen. Herentals telde 2.995 en Geel 3.825 inwoners. Turnhout had 5.100 inwoners, 1.015 huizen met één haard, twee huizen met twee haarden en 26 huizen waren onbewoond. Het begijnhof had 28 huizen. Een interessante tijdslijn met dergelijke gegevens is te vinden in de studie van Erik Adriaensen *Turnhout in het verleden*, Stadsarchief Turnhout, 2006. Ook in het Noorden, in Leiden, Amsterdam, Dordrecht, Haarlem en Delft, was de bevolking groter dan 10.000 mensen.

Een 16de-eeuwse stad was een mierenhoop. Voetgangers, honden, kippen en ganzen verdrongen zich tussen de karren, sjouwers en ruiters. Varkens en ratten

wroetten in de straatjes, die open riolen waren. Een familie had twee, hooguit drie kamers ter beschikking. In de barre winters kroop iedereen in het hooi en schurkte tegen een varken aan. Velen waren aangewezen op bedelarij en konden geen huur betalen. Leiden bestond bijvoorbeeld voor zestig procent uit paupers. Een stad stonk; het was een broedplaats voor ziekten en buitengewoon brandgevaarlijk. Maar toch trok ze de mensen aan, omdat men er geld kon verdienen en veiligheid vinden achter de meestal ommuurde wallen. De internationale handel stond aan het begin van zijn ontwikkeling en de koopmannen met hun molensteenkragen waren nog schaars. De bestuursmacht werd uitgeoefend door de schout, die de landsheer vertegenwoordigde. De stadsmagistraat trok steeds meer macht naar zich toe op grond van privileges en vrijheden die door de vorst werden toegestaan bij de 'Blijde Intredes'. De schepenen spraken recht, zetelend in hun schepenbanken.

Het economisch leven viel onder het monopolie van de gilden, die de nijverheid en het ambacht bijna volledig in handen hadden. Via een trapsgewijze opbouw vanaf leerling en gezel werd men meester, die op zijn beurt opnieuw een leerling kon opleiden. Uitzonderingen daarop vormden de activiteiten van de kloosters en begijnhoven, die voorzagen in hun eigen onderhoud. Dat gaf regelmatig aanleiding tot conflicten, die de magistraat dan diende op te lossen. De werktijden liepen van zonsopgang tot zonsondergang: in de winter waren het dus korte en in de zomer lange dagen. Tijdens het vriesweer konden velen, zoals de bouwvakkers, blekers, lakenbereiders en wevers, niet werken. Naast de 52 zondagen kende men nog 35 'heiligdagen', waarop evenmin gewerkt werd. Toen betekende niet werken ook geen inkomen, vrije tijd was allerminst 'blijde tijd'. Of, zoals een verversknecht het uitdrukte: *'omme huys te houden zeer sober gestelt'*.

Dit geheel was doordrongen van het christendom. De kerk en het geloof bepaalden het volledige samenleven. De kerktorens benadrukten het silhouet van de stad. De geestelijkheid maakte bijvoorbeeld in het bisdom Utrecht, het gebied ten noorden van de grote rivieren, 20 procent van de bevolking uit, kinderen meegerekend. En Antwerpen telde een twintigtal kloosters binnen zijn muren, naast de gasthuizen

en het begijnhof, het Hof van Sion, en de stichting van de beggaarden, de Derde Orde Broeders.

Zijn vrije tijd bracht de stedeling door met kerkdiensten, processies en feesten, die een christelijk karakter droegen. Er was ook werelds vertier. De betere standen beoefenden de 'deftige' dans. Ook in de vrouwenkloosters en begijnhoven werden deze dansen uitgevoerd. De minder rijke stedeling gaf zich over aan veelvuldig herbergbezoek, niet alleen om er te drinken, maar ook om de koude woning achter zich te laten. De prostitutie was nooit veraf. Antwerpen stond wijd en zijd bekend als een centrum van 'hoererij'. In 1629, honderd jaar na deze periode, vertelde de 'Brabantsche Camer' in Amsterdam over de lotgevallen van Klaas Cloet en zijn belevenissen in de Sinjorenstad:

*"Ick troc na Antwerpen, en ging so
ien reys na de Lepelstraet toe,
Daar woonen so veul Vrijsters
asser dagen int jaar zijn,
't Was al Sinjoor datse noemden
voor en naar mijn,
d'Een zeyde herteken liefkomt en
wilt wat kouten,
d'Ander liet sien heur witten hals,
de derde heur blanke bouten,
Soo dat ick docht, wel, hoe sta 'k
hier dus en semel:
Want ick was hiel op etogen inder
Maachden hemel."*

Gelderse oorlogen en plundersingen

Een vergeten, maar dramatisch gegeven waren de Gelderse strooptochten gedurende een vrij lange periode, van 1502 tot 1543. Karel van Egmont, hertog van Gelre, was geobsedeerd door de expansie van de Habsburgers. Koning Frans van Frankrijk vond in hem een geschikte bondgenoot om hun groeiende macht tegen te gaan. Ook Turnhout kreeg zijn deel: rond 1506 vielen de Geldersen met de Fransen, onder leiding van Robrecht van der Marck (van Arenberg), de stad aan, legden een brandschatting van 15.000 gulden op en voerden weerloze vrouwen mee als gijzelaarsters naar Roermond. Twee voorname ingezetenen, mannen met grijze haren, werden opgesloten in een huis op het einde van de Potterstraat, vandaag de Patersstraat. De vrouwen werden vrijgelaten na betaling van een brandschat.

Maarten van Rossem, een 'condottiere' eveneens in dienst van Karel van Egmont, had als devies: 'Blaken en branden is het sieraad van de oorlog'. In 1542 plunderde en roofde hij doorheen heel de Kempen. Hij trok Turnhout binnen en bezette het begijnhof, maar dankzij een brandschatting bleven de stad en het hof gespaard. De gebeurtenissen hadden wel een diepe indruk en angst achter-

Maarten van Rossum (ook Maarten van Rossem en Marten van Rossem genoemd; 1490-1555) was een Gelderse legeraanvoerder, die buiten zijn vaderland zeer werd gevreesd voor de nietsontziende manier waarop hij oorlog voerde.

gelaten. Vanaf toen gebruikte men als tijds-aanduiding 'voer den tyt van den tocht van Merten van Rossum'. Pas in 1543 zou er vrede komen met het overwonnen Gelderland.

De gevolgen van deze oorlog waren ingrijpend: dorpen waren platgebrand, duizenden paupers hadden niets meer om naar terug te keren. Ze zwierven over het land om naar de steden te trekken, waar deze drommen bedelaars met argwaan en vijandschap werden ontvangen.

Barre tijden

Daar kwam in deze jaren nog een economische crisis bovenop. De strooptochten brachten het verkeer op de handelsroutes tot stilstand. Uitgerekend het voedselpakket van de armen, bestaande uit bokking, paling en stokvis, steeg dramatisch in prijs. Honder-

den schepen lagen voor anker in de havens en de vele bootsgesellen zaten zonder werk. Ook buiten de Nederlanden heersten slechte tijden: door de gekrompen vraag naar vis kwamen schippers in de problemen. Een voorbeeld: de vissers die vanuit de Hanzestad Lübeck naar Bergen in Noorwegen voeren voor de handel in kabeljauw, woonden door gebrek onder hun omgekeerde boten om de koude en regen te trotseren. Op Sint-Felixdag in 1533 werden de Nederlanden geteisterd door een verwoestende springvloed met talloze slachtoffers. 'Geheel Zeeland ligt met de zee gemeen' rapporteerde de Zeeuwse admiraal.

De 'moedernegotie', zoals de Amsterdamse graanhandel op de Oostzee genoemd werd, lag stil. De grondstof voor brood, pap en brij, die de hoofdmaaltijden vormden, werd schaars. Bovendien was dit graan ook noodzakelijk voor het bierbrouwen, wat de

dagelijkse drank was ter vervanging van het bedorven water. In de Kempen braken vreselijke pestepidemieën uit. Van 1518 tot 1521 vermeldden de Schoutrekeningen van Turnhout dat de dorpen Poppel, Weelde, Vosselaar, Gierle, Baarle en Oud-Turnhout bijna volledig uitgestorven waren: ze waren 'ongepeupleerd ende verwilderd' en 'zonder coopluyden'. Er werd geen brood gebakken, geen bier gebrouwen en de herbergen waren gesloten. Zo lagen de Nederlanden er bij, van leper tot Bolsward, van Zierikzee tot Maasricht. De tijd was klaar voor omwentelingen en het land rijp voor aardverschuivende hervormingen!

Verspreiding van reformatorische ideeën

Hoe leerden de 16de-eeuwers de nieuwe gedachten kennen? Hoe verspreidden de reformatorische leerstellingen zich? In de eerste plaats via het onderwijs en boeken.

Onderwijs

Het drukken en uitgeven van boeken was een van de belangrijke middelen tot verspreiding van ideeën. Men moet echter bedenken dat het hoofdzakelijk de middengroepen waren die konden lezen en voldoende kennis

hadden om te begrijpen wat ze lazen. De beginnende protestantse beweging vond een gunstige kweekbodem in de intellectuele milieus. In de meeste steden functioneerde een voortreffelijke schoolopleiding. Er bestond een uniek netwerk van goede scholen, dat zich uitstreckte van Zeeland over de Vlaamse steden naar Brabant en Holland. Rond 1560 hielden in Antwerpen minstens 150 leraars een private lekenschool open. Ook kinderen van de allerarmsten konden terecht in de vele armenscholen, zoals in Sluis, Gent, Veurne en Kortrijk. Er werd Latijns en zelfs Grieks onderricht gegeven.

In Turnhout werd op het einde van de middeleeuwen een lagere school opgericht, de Dietse of Duitse school, waarvan het toezicht later aan het Kapittel werd toevertrouwd. Er werd ook Latijn gedoceerd. En het begijnhof in Turnhout? Precies is niet meer na te gaan wanneer hier een vorm van onderwijs begon. Maar in 1683 (!) lieten de statuten toe dat kostleerlingen, meisjes tussen 5 en 16 jaar, werden aanvaard om te 'leeren lesen, schrijven, handwerk ofte wat het soude mogen wesen' (Hugo Vanden Bossche, *Het Begijnhof van Turnhout*, De Vrienden van het Begijnhof van Turnhout vzw en Brepols Publishers, 2019). Gaven de begijnen er al onderricht in de 16de eeuw, nog vóór het kantklossen? In veel begijnhoven overal te lande werd alleszins aan meisjes onderwijs gegeven.

Boeken

Voor dit onderwijs moesten grote aantallen boeken worden gedrukt. Alleen al tussen 1500 en 1540 rolden in de Lage Landen zo'n vierduizend boeken van de persen, waarvan meer dan de helft in Antwerpen gedrukt werd. In de eerste plaats was dit de bijbel. In 1526 komt voor het eerst een volledige bijbel uit, de beroemde van Liesvelt-bijbel⁽¹⁾, waarin de vertaling van Luther gevolgd werd. Bij Luthers dood in 1546 waren er in de Nederlanden 85 uitgaven van door hem geschreven werken. Menno Simons, op wie we in het volgende deel nog terugkomen, liet zijn boeken in een kleine huisdrukkerij drukken en marskramers verkochten ze op de jaarmarkten. Naast de bijbel verschenen er gebundelde 'Geuzenliedboeken'. Deze spontaan ontstane liedjes ademden de geest van het 'Vive le Geus, is nu de loes': strijdlustig, agressief, volkomen verzekerd van het eigen gelijk.

En dan waren er nog de 'martelaarsboeken'. Zij vertegenwoordigden misschien wel de meest indrukwekkende lectuur van de hele hervormingstijd: brieven, geloofsbelijdenissen, verslagen van terechtstellingen, verhoren en folteringen. Het boek *Offer des Heeren* gaf de blijdschap over het martelaarschap weer: "Hanske en ik werden in de allerdonkerste kelder gebracht, daar was wat morsig

In Antwerpen verscheen in 1526 voor het eerst in de Nederlanden een complete bijbelvertaling, gedrukt door Jacob van Liesvelt. Een bijzonder aspect van deze bijbel is dat het de eerste reformatorische bijbelvertaling in de Nederlanden was, die voor zover mogelijk was gebaseerd op Luthers bijbelvertaling.

Afbeelding van enkele rederijkers bij een raam door Jan Steen (1625-1679), schildering tussen 1662 en 1666, olieverf op canvas, Philadelphia Museum of Art.

stroo, zoveel als men in zijn schoot dragen kan, daar moesten wij ons mee behelpen... Daarover waren we niet treurig, maar hebben God geloofd en gedankt, dat wij om zijns naams wil lijden mochten..."

Nog veel meer was er te vermelden: spotpenningen, waarop de paus, op zijn kop gehouden, de duivel bleek te zijn en vele andere satirische prenten op de geestelijkheid.

Rederijkers

Er was een tweede belangrijk verschijnsel dat de verspreiding van geschriften in de hand werkte: de *'Camere van Rhetorica'* of rederijkerskamer. In de late middeleeuwen ontstonden in de steden gezelschappen van dichters en voordrachtkunstenaars. Oorspronkelijk ontstaan om spelen op te voeren op de meerrijdende wagens tijdens ommegangen (processies), groeiden ze uit tot heuse broederschappen, waar de dichtkunst in vergaderplaatsen of 'kamers' beoefend werd. Bijna iedere stad in de Lage Landen had haar

eigen rederijkerskamer. In de hele Nederlanden zijn er 187 rederijkerskamers met naam bekend. Prachtige namen sierden deze kamers, zoals de Violieren en de Goudbloem in Antwerpen. Er werden toneelprijskampen gehouden op de 'landjuwelen'. Een beroemd landjuweel was dat van 1496 op 'Sint-Jan in Midzomer' (24 juni), met achtentwintig deelnemende kamers.

Deze kamers groeiden uit tot echte *'debating clubs'*, waar de actuele problemen aan de orde werden gesteld. In hun stukken, in openlucht opgevoerd, hoorde men het hele gebeuren van die tijd, ook de verwarring en de strijd op het gebied van geloof en kerk. De rederijkers vonden inspiratie en stof in de overvloed aan gedrukte boeken. In hun toneelwerken werden de nieuwe inzichten verwerkt en uitgedragen naar het volk. Hun aandeel in de verspreiding van het kiemende protestantisme is van groot belang geweest. Het belangrijkste lid van de kamer was de 'factor', de dichter. Al zijn briefwisseling, ook die voor het stadsbestuur, schreef hij in

dichtvorm. Zo zagen de overheden zich genoodzaakt om ook al dichtend te antwoorden... De rederijkers behoorden tot de intelligentsia van de stad.⁽²⁾

Anna Bijns

Een opmerkelijke vrouw verscheen in deze rederijkerswereld, die louter uit mannen bestond. Anna Bijns, de *'Brabantse Sappho'* genoemd, werd in Antwerpen geboren op 4 maart 1493. Zij zou 82 jaar worden. Ongehuwd voorzag zij in haar levensonderhoud als lerares in haar schooltje, dat zij openhield aan de Keizerstraat in de Scheldestad. Er zijn vandaag twee muurplakkaten te zien, die de plaatsen aanduiden waar zij woonde en werkte. Men heeft beweerd dat Anna Bijns een begijn zou zijn geweest, maar haar lange leven wijst in een andere richting. Als dichteres sloot zij nauw aan bij de rederijkers en dichtte ze in de trant die de kamers toepasten. Haar kernspreuk was: *'Meer suers dan soets'*. Als bijzonder orthodoxe katholieke ging zij tekeer tegen zowel Luther als de lakse gelovigen en hun lauwe gezagsdragers. Naast godsdienstige verzen schreef ze ook hartstochtelijke poëzie. Het protestantse gedachtegoed noemde ze een hoogmoedig populisme van verwaande leken die denken dat ze het eigen heil ter hand kunnen nemen door zelf de bijbel te lezen en te interpreteren: *"Schrifture wordt nu in de taveerne gelezen / In d'een hand d'evangelie, en d'ander den pot."* Zij stelde dat, als ze moest kiezen tussen de twee booswichten -- Maarten van Rossem, die moordt en plundert, en Maarten Luther -- zij zou kiezen voor de eerste. *"Immers Luther is veel erger. Hij richt mensen ten gronde. Je ziel verkopen aan Luther is voor de eeuwigheid in de hel belanden."*

Anna Bijns, die gedichten maakte in de stijl van de rederijkers en fel tegen de hervorming gekant was.

Het preken

Naast de opgeleide en ontwikkelde inwoners, de middenklasse, bestond er een omvangrijke groep van kleine mensen, de dagloners, de ontheemden en bedelaars. Zij leefden van wat de dag hen bracht. Zij konden amper lezen of schrijven en voor boeken hadden ze geen geld. Bij de opvoeringen door de rederijkers keken ze hun ogen uit, terwijl ze weinig begrepen van de in verzen voorgedragen verhalen. Ze hoorden het nieuws over de armoede en oorlogen in de herbergen. Dit 'grauw' woonde aan de rand van de dorpen en stadjes. Wel waren ze aanwezig bij de preken, want er werd overal gepreekt. Niet alleen de propagandisten van de reformatie lieten zich horen, maar ook de verdedigers van het oude geloof hielden hun donderpreken. In 1520 ging Nikolaas Baechem, professor aan de universiteit, tekeer tegen Luther in de Sint-Pieterskerk in Leuven. Hoe gespannen hebben die eenvoudigen geluisterd.

Overal kwamen allerlei predikers tevoorschijn. Luther noemde deze zwerfprofeten 'Schwärmer'. Zij zwetsten en waren overal aanwezig waar er een goedgelovig publiek was. Ze zweepten de mensen op en verkondigden een geloofsgoed van eigen makelij. Een vorming of opleiding hadden ze niet genoten. De bijbel was verschenen in de volkstaal, zodat iedere christen de heilige teksten zonder priesters kon verklaren. Terend op hun eigen inspiratie trokken zij volle pleinen. Bij een mooie preek werd gehuild, gevloekt of gejuicht. Hoe konden al deze gewone mensen, hopen op een beter leven en een gelukkiger bestaan, een onderscheid maken tussen de verschillende nuances van de stellingen van Luther, Calvijn of Zwingli?

Pas later zullen beter opgeleide predikers de zogenaamde 'hagenpreken' houden. Dat is rond 1560, wanneer de beeldenstorm nog moet losbarsten. Ghislain Damman predikte in 1562 op het kerkhof in Boeschepe in het Westkwartier, terwijl daarnaast de hoogmis in de kerk werd gevierd. Petrus Dathenus uit Kassel zou een van de grootste predikers worden. Hij wordt verder besproken in het volgende deel.

Luther in de Nederlanden

De intellectuele kringen werden snel door het optreden van Luther aangesproken, omdat hij zijn theologie op het evangelie baseerde. Maar zijn stellingen brachten in de Nederlanden ook scheiding en tweespalt te weeg. Op 7 november 1519, dus twee jaar na de opgang van zijn 95 stellingen, veroordeelde de Leuvense universiteit streng zijn artikelen. Het verder doordringen van zijn geschriften was echter niet meer te stuiten. De Habsburgse regering, met landvoogdes Margareta van Oostenrijk, nam tegenmaatregelen. Op 1 oktober 1520 vaardigde Karel

V in Antwerpen het plakkaat uit om alle lutherse boeken te verbranden. In de lente van 1521 werden in Leuven 80 boeken verbrand, enkele dagen later in Antwerpen 400 boeken. Gent volgde en op 25 juli zag de Vrijdagmarkt meer dan 300 boeken in vlammen opgaan.

Het decreet van Karel V, op de rijksdag van Worms in mei 1521 uitgevaardigd tegen Luther, werd ook van toepassing verklaard in de Nederlandse gewesten. Daarmee begon de vervolging, waarbij de ambtenaren der rechtbanken tegen de aanhangers van de nieuwe leer konden optreden. Karel richtte, naast de bestaande pauselijke en bisschoppelijke inquisitie, een eigen inquisitie op. De leiding daarvan kwam in handen van Frans van der Hulst⁽³⁾. Al deze maatregelen waren het kenmerk van de plechtige zending en opdracht van deze Habsburger: één rijk en één godsdienst, onafscheidelijk met elkaar verbonden.

De Antwerpse augustijnen stonden via de Saksische Congregatie in contact met Wittenberg en Luther. Jacob Prepositus (Proost) studeerde aan de Wittenbergse universiteit en volgde lessen bij Luther. Hij werd prior in Antwerpen en begon met 'middeleeuwse vrijpostigheid' (Floris Prims in *Geschiedenis van Antwerpen*) de nieuwe leer te verkondigen. Na zijn gevangenneming ontsnapte hij en vluchtte naar Wittenberg. Hij trouwde vervolgens in Bremen. "Het vette Vlaminke", zoals Luther hem noemde, werd peter van een van zijn kinderen.

Hendrik van Zutphen, de latere prior, bleef met zijn medebroeders verder de leer onderrichten. Met zestien in getal werden zij opgepakt en opgesloten in het kasteel van Vilvoorde. Ook Van Zutphen kon ontsnappen en naar Bremen uitwijken. Maar twee van zijn medebroeders, Hendrik Voes en Jan van Esschen, beiden uit 's Hertogenbosch, bleven hardnekkig bij hun overtuiging. Op 1 juli 1523 werden zij verbrand op de Grote Markt in Brussel. Zij zijn als eersten in de Nederlanden opgeofferd voor het lutheranisme.

De opvolger van Van Zutphen, prior Lambert van Thorn, op zijn beurt ook gevangen gezet in de Brusselse Steenpoort, kon toch verder blijven fungeren als geestelijke leidsman van een invloedrijke groep van Brusselse lutheranen rond de beroemde schilder Barend van Orley. Deze mensen behoorden tot de artistieke en intellectuele bovenlaag van de stad.

In 1525 werd een nieuw doodvonnis voltrokken in Antwerpen. De uitgetreden augustijn Niklaas predikte op verschillende plaatsen, ook bij het begijnhof. Hebben de begijnen toen nieuwsgierig en verwonderd geluisterd naar deze lutherse Niklaas, die een grote menigte rond zich verzamelde? Dit begijn-

hof was het oude 'Hof van Sion' (*Curtis Syon*), buiten de stadswallen gelegen, waar de Begijnenstraat nog aan herinnert (zie ook zoomnummer 64 van de *Begijnhofkrant*). Men kan het vandaag situeren op de plaats waar het oude gerechtshof ligt. Het werd in 1542 door de eigen verdedigers van Antwerpen afgebroken om Maarten van Rossem geen borstwering over te laten. De begijnen hebben daarna twee jaar rondgedoold, totdat aan de Roode Poort begonnen werd met de bouw van het nieuwe, huidige begijnhof. Niklaas werd in een zak gestoken en de beul stootte hem in de Schelde: hij werd het eerste Antwerpse slachtoffer. Het augustijnenklooster werd in 1523 gesloten en de gebouwen werden afgebroken, behalve de kerk, die werd omgezet in een parochiekerk.

Hendrik Voes kwam op de Grote Markt van Brussel op de brandstapel terecht als straf voor zijn lutherse ketterij, samen met zijn medebroeder Jan Van Essen.

De lutherse kerkvorm heeft in de Nederlanden nauwelijks weerklank gevonden bij het volk en heeft er dus ook niet echt wortel geschoten. Dat is niet verwonderlijk, daar Luther alles afwees wat naar schuilkerken of geheime bijeenkomsten zweemde. In stilte moest men thuis godsdienstoefeningen houden. Dat standpunt sloot aan bij zijn opvatting om het bestaande gezag te aanvaarden en daartegen niet in opstand te komen.

Toch kende Antwerpen bloeiende lutherse gemeenten, die gevormd werden door het grote contingent Duitsers dat in de stad verbleef. Door de handelsbetrekkingen waren verscheidene Duitse handelshuizen in Antwerpen gevestigd. Ook tal van kooplieden uit Augsburg en Neurenberg hielden kantoor in de stad. Deze 'Hoogduitsers', zoals ze genoemd werden, reisden langs Frankfurt naar de Rijn, over Keulen en Aken, om in Obbicht de Maas over te steken. Dan trokken ze door het huidige Limburg naar Balen aan de Nete om zo het Brabantse land binnen te komen. De tocht ging verder over Geel, Herentals en Deurne naar Antwerpen. Doorheen de Antwerpse Kempen is de oude baan nog bekend en herinneren sommige herbergen met namen als 'In de Keulse kar' daaraan. In

Antwerpen wijst het Hessenhuis nog op hun aanwezigheid.

Naast de Hoogduitsers waren er de 'Oosterlingen', de kooplui uit de Hanzesteden. Ofschoon Antwerpen geen Hanzestad was, beschikte de stad wel over een kantoor van de Duitse Hanze. Dat lag op het terrein waar nu het Museum aan de Stroom (MAS) is opgetrokken. Deze 'vreemde' lutheranen werden door de magistraat met rust gelaten. De luthers in Brussel en Gent kenden, evenals in Antwerpen, nooit een groot aantal geloofsgenoten.

De wederdopers of anabaptisten

In Deel 1 van deze artikelenreeks schreef ik in mijn besluit dat ik geen aandacht zou besteden aan de wederdopers. Verder onderzoek leert echter dat recente studies uitwijzen dat het de anabaptisten zijn die de weg voor het calvinisme in de Lage Landen zullen vrijmaken. Daarom volgt nu een schets om aandacht te schenken aan deze merkwaardige godsdienstige samenlevingsvorm. De anabaptisten huldigden de 'volwassendoop' in tegenstelling tot de kinderdoop. Inhoudelijk volgden zij de leerstellingen van Zwingli. In tegenstelling tot het lutheranisme, de belijdenis van de middenklasse en intelligentia, was de wederdoperij de leer voor de bezitsloze en eenvoudige ambachtslieden. De invoering van de 'gemeenschap van goederen', het verwerpen van het eigendomsrecht en de onderdrukking, uitgeoefend door de meesters, legers en rijke kooplui, klonken verleidelijk voor deze verpauperde klasse.

Door de reformatie kregen Luther en Zwingli al in een vroeg stadium te maken met personen die meer wilden dan zij. Een aantal van hen zocht naar andere vormen van eredienst door een grote fixatie op de doop, waarbij de kinderdoop moest verdwijnen en de doop van de pasgeborenen werd vervangen door de doop van de ware gelovigen (volwassenen). Wie reeds als kind gedoopt was, moest zich later herdopen. Vooral in de noordelijke Nederlanden kregen zij in het midden van de jaren dertig veel weerklank. Ze noemden elkaar 'broeders'. De extatische prediker Melchior Hoffman uit Straatsburg hield zijn preken in Friesland. Hij kondigde het einde der tijden aan. Dat ook de goederen moesten worden herverdeeld, zorgde voor duizenden berooide volgelingen.

Jan van Leiden, ook Johann Beukelszoon genoemd, werd in 1509 in Leiden geboren, was herbergier en in het feestende Leiden als dichter een gevierd toneelspeler. Hij leerde in 1533 de wederdoper Jan Matthijs kennen, die hem zou dopen volgens de ware leer. De anabaptisten verwachtten het 'Duizendjarige Rijk van Christus' op aarde. Dit nieuwe Jeruzalem moest een zichtbare gestalte krijgen in Münster. In Deel 1 werden de gebeurte-

nissen in Münster al verteld. In de Zuidelijke Nederlanden was het anabaptisme tot in het midden van de 16de eeuw de belangrijkste religieuze stroming. Vooral in het Westkwartier waren Ieper, Hondschote, Belle en Armentiers belangrijke centra. De fabricage van lichte en goedkope stoffen van Spaanse wol, minder duur, maar ook van mindere kwaliteit, trok grote groepen dagloners aan. Deze grauwe proletenmassa was erg ontvankelijk voor deze heilsleer. Door de massale onderdrukking vluchtten velen naar Gent, Hasselt en Antwerpen. Een van de beruchtste vervolgers was Pieter Titelmans (Hasselt 1501 - Kortrijk 1572), magister artium en licentiaat in de theologie aan de Leuvense universiteit. Hij werd in 1545 benoemd tot inquisiteur van het Tribunaal van Vlaanderen en concentreerde zich op boekhandelaars, rederijkers en wederdopers. Hij sprak 127 keer de doodstraf uit. De vervolgingen hadden het aantal wederdopers flink teruggeschoefd. Als reactie daarop werden kernen gevormd met een eigen structuur en organisatie, waardoor de inzet en onderlinge steun werden vergroot. Dit radicale anabaptisme zou na 1550 terrein moeten prijsgeven aan het opkomende calvinisme, de nieuwe en strijdvaardige stroming die alle sociale standen aansprak, niet alleen de lagere klasse, maar ook de middenklasse. Vanuit het zuiden zou de leer van Calvijn zijn intrede maken in het Noorden. De strenge wederdopers werden op hun beurt opgevolgd door de zachtere mennonieten of doopsgezinden.

(vervolg in Deel 6)

Paul Koop

Voetnoten

(1) Jacob van Liesvelt

(Antwerpen 1490 - Antwerpen 1545)

Was een Antwerpse boekdrukker, die de eerste complete bijbelvertaling uitgaf in 1526. De tekst bevatte het Nieuwe Testament, de vertaling van de tekst van Maarten Luther, en het Oude Testament, gebaseerd op de katholieke Vulgaat. De latere herdrukken, in totaal zes, waren uitsluitend gebaseerd op de lutherse vertaling. Hij drukte ook katholieke bijbels, verordeningen tegen de ketterij en het werk van Anna Bijns. Dit geeft aan hoe verward het was zelfs voor drukkers-uitgevers om de juiste houding te bepalen. De overheid vervolgde hem als ketter toen hij in 1542 de lutherse bijbel opnieuw uitgaf. Ter dood veroordeeld, werd hij onthoofd in Antwerpen op 28 november 1545.

(2) Rederijkerskamer 'het Heybloemken' in Turnhout

Waarschijnlijk was deze kamer gegroeid uit de oude plaatselijke schuttersgilde met als doel om de jaarlijkse feesttaken in de stad te vervullen. De precieze datum van oprichting is niet bekend, maar het oudste blazoen van de kamer dateert van 1538. Het heeft als ken-

spreuk *'Wij Heybloemkens bieen vrucht met blyscapen'*. In het midden prijkt de patrones van de kamer, de H. Apollonia. In 1550 ontving de kamer haar reglement en *'confirmatie'* van de *'genadiger vrouwe van thurnhouth'*, Maria van Hongarije. Het drieluik van de HH. Agatha en Apollonia in de Sint-Pieterskerk werd omstreeks 1550 door de kamer besteld en sierde toen het altaar van de rederijkers. De schilder is onbekend. De kamer werd geleid door een hoofdman, bijna steeds een magistraat, een prins, een kapitaalkrachtige man uit de hogere burgerij en een deken. De gezworenen stonden in voor het rederijkersleven en de gewone werking. Het belangrijkste lid was de 'factor', de dichter. De kamer beschikte over een eigen lokaal op het stadhuis, dat gelegen was naast dat van de schuttersgilde, de Handboog. Een gloriejaar was 1561, toen het 'landjuweel' dat begonnen was in 1515 in Mechelen, in Antwerpen werd afgesloten. Turnhout nam toen deel aan het haagspel. Met 150 deelnemers trok men naar Antwerpen en met ere kwam het Heybloemken uit de strijd. Het behaalde *'den oppersten prijs van het spel van Sinne'* en *'den eersten prijs van onnooselyest of innocentelyest den sot maken'*. De bezieler en dichter van de kamer, de factor, was Joris de Hoze (vóór 1525 - na 1570), boekverkoper. Zijn *Spel van Sinne* bevatte 493 verzen. Op zondag 18 augustus 1566, vijf dagen voor de beeldenstorm, trok nog een ommegang door de straten. Joris de Hoze was de organisator ervan, maar het zou zijn laatste zijn. Aangetrokken door het calvinisme, vluchtte hij na de beeldenstorm naar Goch in Duitsland aan de Beneden-Rijn. Over deze rederijkerskamer leze men het opstel van August Keersmaekers, pag. 433 e.v., en het opstel van Eugene Van Autenboer, pag. 525 e.v., in *Turnhout Groei van een Stad*. Te vermelden is ook de ontroerende roman van Emiel van Hemeldonck *Johan van der Heyden, magister*, die zich in dezelfde tijd afspeelt.

(3) Frans van der Hulst

(Hulstus, overleden op 6 december 1540)

Studeerde burgerlijk en canoniek recht aan de Leuvense universiteit. In 1505 werd hij benoemd tot lid van de Raad van Brabant, waardoor hij een van de topambtenaren van keizer Karel werd. Die stelde hem in 1522 aan tot keizerlijk inquisiteur-generaal in de Nederlanden. Dat was een uitzonderlijke maatregel, omdat hij een leek was en de benoeming niet door de paus gebeurde. Van der Hulst werd tegengewerkt door sommige stadsmagistraten, wat hem stokken in de wielen stak bij de onderdrukking van ketterijen. In 1523 werd hij door zijn studiegenoot Adriaan Florisz., intussen paus Adrianus VI geworden, gepromoveerd tot algemeen pauselijk inquisiteur. Hij maakte zich gehaat door zijn gewelddadige acties, waardoor hij doodsbedreigingen kreeg. Na de vervalsing van een akte viel hij in ongenade en werd in 1524 afgezet. Erasmus was blij om die afzetting.

Begijnen en protestanten

(DEEL 6)

Van het Concilie van Trente tot de vooravond van het Wonderjaar: van 1540 tot 1566. Europa wordt door elkaar geschud.

De reformatie in de Nederlanden verliep niet rechtlijnig, alsof het een getrapte beweging was met duidelijk onderscheiden en chronologisch op elkaar volgende lutherse, anabaptistische en calvinistische fasen. Het is moeilijk om zich een evenwichtig oordeel te vormen over de samenleving in de jaren veertig en vijftig van de 16de eeuw. De scheuring van de oude middeleeuwse kerk bracht een geweldige verwarring teweeg. De ruwe omgangsvormen zorgden voor onverzoenlijke standpunten. Vervolgelingen leidden naar martelaarschap en geen van de strijdende partijen was bereid om zelfs maar te luisteren naar de anderen. Bovendien bracht de kern van nieuwe leerstellingen, namelijk het eigen onderzoek van de Bijbel, individuele geloofsopvattingen met zich.

Zo werd er heimelijk gepreikt en gediscuteerd, men bespote geestelijken, in herbergen at men op vrijdag vlees, de zondag werd niet gevierd en voortvluchtige ketterse geestelijken werden verborgen gehouden. Er waren ketterse pastoors die de prediking door bedelmonniken verstoorde. De priesters gingen zelf niet meer te communie, lieten zich de kruin niet meer scheren en na het houden van een ketterse preek gingen zij opnieuw voor zonder hun dwalingen af te zweren. Kortom, er heerste alom onzekerheid. Het klimaat van achterdocht en angst werd treffend onder woorden gebracht door Cornelis Crul uit Antwerpen (1500-1550): *“Men weet niet waermen succours (hulp) sal soecken. Alle plaetsen zijn onvry, end’ geheel suspect... T’ve bosschen end’ hagen ontpluycken haer ooren (spitsen de oren) en condt niet spreken, sy en sullen hooren.”* (Cornelis Crul, *Heynken de Luyere en andere gedichten*, C. Kruyskamp, Klassieke Galerij, Antwerpen, 1950)

De misbruiken in de moederkerk beroerden ook haar gezagsdragers. Adrianus VI, de Nederlandse paus, trachtte in de humanistische geest van Erasmus hervormingen door te voeren. De pausen voor hem, Julius II en Leo X, waren vooral koning en veldheer. Ook zijn opvolger, Clemens VII, een Medici, was opnieuw een wereldlijke heerser. Paulus III (1534-1549), een Farnese, ofschoon weer een wereldse paus, zou aarzelend ijveren voor

hervormingen in zijn kerk. Hij koos nieuwe kardinalen die begaan waren met het geestelijke in de kerk en die hoopten op een terugkeer naar de zuivere boodschap van het geloof. Zij onderkenden de vele mistoestanden. Een van hen, Girolamo Aleandro, schreef een diepgaand rapport en formuleerde noodzakelijke hervormingen in zijn memorandum *Consilium de emendanda ecclesia*. Aleandro, die lange tijd in de Nederlanden verbleef, verwees naar ‘Belgae’ en herinnerde aan de bittere tijd van de Republiek der Anabaptisten in Münster. Dit memorandum vormde de basis voor de beslissingen die het Concilie van Trente (1545-1563) zou nemen. Het concilie besloot tot een reeks hervormingsbesluiten, die bekend zijn. Enkele waren speciaal gericht tegen het protestantisme: Latijn als taal van de liturgie, de leer van de erfzonde, de aflaten, de heiligenverering, het vagevuur, het celibaat van de priesters en het clausuur in de kloosters. Waarschijnlijk van dat laatste komt de regel dat het ‘manspersonen’ niet toegelaten is in een begijnhof te wonen. Centraal stond vooral het absolute gezag van de paus.

Een jonge kloosterorde, de jezuiten, gesticht in 1534 door Ignatius van Loyola, zou een indrukwekkend aandeel hebben in de toepassing van de besluiten in Trente genomen. Opvallend was dat zij rechtstreeks vielen onder het gezag van de paus. Ook een andere militante orde, de dominicanen, gesticht in de 13de eeuw, zou een doorslaggevende taak vervullen bij het herstellen van het oude geloof. Precies in deze jaren verscheen Filips II op het toneel. Het zou de tijd worden die Europa door elkaar zou schudden.

Filips II (Valladolid, 21 mei 1527-San Lorenzo de El Escorial, 13 september 1598)

Filips II was de enige zoon van keizer Karel V en zijn echtgenote Isabella van Portugal. Op het eerste gezicht had hij niets van een Spanjaard met zijn blonde haren en baard, blauwe ogen en blanke huid. Toch was hij een geboren en getogen Spanjaard, die via zijn moeder ook het Portugees beheerste. Hij kon Latijn lezen, maar sprak geen Engels, Frans of Duits. In 1555 volgde hij zijn vader op als heer der Nederlanden. Anders dan zijn vader, die in Gent was geboren en in Mechelen opgroeide, had hij geen persoonlijke band met de Nederlanden. Hij had een hekel aan de vrijmoedigheid en ongedwongen

houding van de Brabanders. In 1556 besteedde hij de Spaanse troon. Na de dood van Karel V in 1558 splitste het grote Habsburgse Rijk in tweeën en vielen de Duitse en Oostenrijkse gebieden toe aan Ferdinand I, de jongere broer van Karel V. Zo zou de Duitse tak van het Habsburgse Huis zijn eigen ontwikkeling volgen.

Filips II concentreerde zich voor alles op zijn werk, volgens zijn overtuiging hem door God zelf opgelegd. In 1558 schrijft hij aan zijn onderkoning in Napels: *“Wees er in de eerste plaats van doordrongen dat het volk niet geschapen is ten dienste van de vorst, maar dat de vorst is aangesteld omwille van het volk, opdat het kan leven in volle vrede en veiligheid, gerechtigheid en rust.”* Daartoe moest de vorst zijn landen beschermen tegen de aanvallen van buitenaf en de onruststokerij van binnenuit, diende hij Gods werk te beveiligen tegen elke aantasting en te zorgen voor gelijkberechtiging van alle onderdanen. Ter bescherming van het ware geloof stonden voor Filips twee uitgangspunten centraal. In de eerste plaats behoorde er slechts één kerk te zijn. In de tweede plaats overheerste ook bij hem de landskerkgedachte (zie ook Deel 4, *‘cuius regio, eius religio’*). *“Het is immers duidelijk dat de andere soevereine vorsten hun onderdanen niet toestaan er een andere religie op na te houden dan degene die deze vorsten zelf belijden, zowel om politieke als om godsdienstige redenen; waarom zou die*

houding nu aan mij worden verboden?” Zo schreef hij in 1586 aan de koning van Denemarken.

Om de vorming van één landskerk mogelijk te maken in een open samenleving als die van de Nederlandse gewesten, hervormde Filips de kerkprovincies. Zijn afgezant, Franciscus Sonnius, kon de paus bewegen tot de instelling van drie Nederlandse kerkprovincies, waarvan de aartsbisschoppen en bisschoppen op aanwijzing van de koning werden benoemd. De uitroeiing van de ketterij en de vele wantoestanden in de kerk hadden, aldus de pauselijke oprichtingsbul van 1559, tot deze beslissing geleid.⁽¹⁾

Deze religieuze maatregelen dienden eveneens de politieke doelstellingen. Niet voor niets waren de voornaamste prelaten die Filips in de Nederlanden en in Spanje liet benoemen, zowel politiek onderlegd als doorkneed in het kerkelijk recht. Een van hen was Antoine Perrenot, kardinaal Granvelle, die een grote rol zou spelen in de Lage Landen.⁽²⁾ Deze nauwe vervechting van politiek en religie had als consequentie dat eenieder die afweek van de rechte leer van de enige toegestane kerk, zich terzelfder tijd schuldig maakte aan ongehoorzaamheid aan de vorst: *iedere ketter was dus tegelijk een rebel*. De strenge maatregelen tegen de kettters en de gewapende actie van Alva tegen de opstandelingen waren daarvan de bittere gevolgen.

Godsdienst en politiek zijn bij Filips II niet van elkaar te scheiden. *“Filips’ taakopvatting (...) maakte de uitsplitsing van beide onmogelijk. Dit leidde tot hemelhoge lof van degenen die dezelfde belangen beoogden voor de Spaanse staten en de Nederlanden en leidde tot een totale afwijzing bij hen die ‘s konings katholicisme verfoeiden of in Spanje’s optreden slechts een vorm van imperialisme zagen. Voor de 20ste-eeuwse toeschouwer is een poging tot begrip, zonder daaraan een oordeel te verbinden, misschien de beste houding.”* (Dr. S. Groenveld, Vakgroep Vaderlandse Geschiedenis, Rijksuniversiteit Leiden)

Het calvinisme

Vanaf de jaren vijftig nam de vorming van calvinistische gemeenten een aanvang. In Antwerpen begon men iedere zondagavond bijeen te komen op plaatsen die pas op de dag zelf werden bekendgemaakt. Daar werden gedeelten van de christelijke leer besproken. De deelnemers moesten zich van de oude kerk hebben afgescheiden en mochten niet trouwen of begraven worden volgens de katholieke rituelen. Langzaam kwam de discussie op gang of men niet in het openbaar zou optreden, wat echter zelfmoord zou kunnen betekenen.

Adriaan van Haemstede⁽³⁾, predikant in Antwerpen, trad op in de openbaarheid. Hij was aangesteld voor de hele stad en wou voor iedereen de ‘waarheid’ prediken. Op Sacramentsdag in 1558, “wanneer de leeuwerik vrolijk in de lucht klimt”, zoals een weemoedige Louis-Paul Boon in zijn *Geuzenboek* zou kunnen schrijven, posteerde hij op de Maerebrug (nu Meirbrug) en predikte luidop terwijl de processie voorbijtrok. In Gent had Hoste vander Katelyne al in 1555 iets dergelijks gedaan. Deze handwerker werd lid van de gereformeerde kerk, zwierf al vluchtend naar Engeland, trok dan met een groep gelijkgezinden naar Oost-Friesland en ondanks waarschuwingen van zijn vrienden ging hij opnieuw naar zijn geboortestad Gent. Hij hoorde de preek van een monnik die de leer van de transsubstantiatie verdedigde (het brood en de wijn van het avondmaal gaan wezenlijk over in het lichaam en bloed van Christus) en toen de monnik van de preekstoel afdaalde, trok Hoste de muts van zijn hoofd en riep dat hij leugens had verkondigd. Hoste werd onmiddellijk opgepakt en twee maanden later, dertig jaar oud, terechtgesteld. Deze vormen van protest en opstand waren nog schaars, maar vanaf de jaren zestig werden ze schering en inslag.

In die verwarde hervormingsbewegingen begon het calvinisme te groeien naar een eigen vorm en structuur. De zeer hevige vervolgingen van 1544-1546 zorgden ervoor dat de reformatorische stroom in de Nederlanden stilaan een eigen identiteit ging aan

Portret van bisschop Franciscus Sonnius bij zijn aantreden als bisschop van Antwerpen, anoniem, 1570, Heemkundekring Son en Breugel.

Mary Tudor, koningin van Engeland en echtgenote van Filips II, bijgenaamd 'Bloody Mary', geportretteerd door Antonis Mor, 1554, Prado-museum Madrid.

nemen. De repressie bracht een eerste grote emigratiegolf op gang. Vooral vanuit het Zuiden begon de uittocht.

Londen, Emden, Genève

Vanaf 1549-1550 verlieten groepen Nederlandstaligen hun geboorteland en voeren naar Engeland, waar toen koning Edward VI heerste. In 1553 kwam de katholieke Mary Tudor aan de macht. Zij was kortstondig de echtgenote van Filips II tot aan haar overlijden in 1558 en werd 'Bloody Mary' genoemd wegens haar hevige vervolgingen van de protestanten. Die vluchtten massaal uit Engeland weg. Zij vonden na een lange omweg langs lutherse Duitse steden, die niets wilden weten van deze 'sacramentaire' Nederlanders, gulle gastvrijheid in Emden aan de Ems en Oost-Friesland.

Na de troonsbestijging van koningin Elisabeth (1559) werd Londen opnieuw een geëerd ballingsoord voor de Lage Landers.

Emden en Londen werden in de daaropvolgende jaren als het ware de pijlers waarop het calvinisme zich in de Nederlanden heeft kunnen ontplooiën. Hier moet ook Genève aan worden toegevoegd, waar vele contacten waren met Calvin, Théodore de Bèze en de Franse Hugenoten. De impulsen uit de vluchtelingenkerken van Londen en Emden bezorgden de jonge groeiende gemeenten, zowel de Franstalige als de Nederlandstalige, inspiratie en organisatie.

De gemeente van Emden⁽⁴⁾ werd de moederkerk, 'de herberge der kerke Gods' genoemd. De calvinistische gemeente had er een hechte band: er werd een consistorie opgericht, dat bestond uit ouderlingen en diakenen met een predikant. De stad werd een belangrijk drukkerscentrum, dat de hele Nederlanden voorzag van reformatorische lectuur met theologische en polemische geschriften. De kerk werd als het ware een centraal adviesbureau voor het aanwerven van predikanten in het thuisland.

Het Rijnland, Hessen, de Palts

Door goede weg- en waterverbindingen hadden vele emigranten zich tevens verspreid in het Rijnland. Sinds 1555 werden de stadjes Wesel, Kalkar, Emmerich en Xanten in het land van Kleef geliefde schuilplaatsen. Ook het stadje Kranenburg, waar het Katharinenhof nog verwijst naar het vroegere begijnhof, bood gastvrijheid aan vele vluchtelingen.

De stad Duisburg herbergde onder meer Gerard Mercator uit Rupelmonde. In 1544 werd deze geograaf gearresteerd en na een verblijf van negen maanden in de gevangenis week hij met zijn gezin en volledige wetenschappelijke bibliotheek uit naar Duisburg. Hij voltooide er in 1554 zijn kaart van Europa. In

Het museum Katharinenhof in Kranenburg (Duitsland) verwijst nog naar het vroegere begijnhof aldaar.

1569 tekende hij zijn beroemde, twee meter lange wereldkaart. In 1594 stierf hij en werd begraven in de gotische Salvatorkirche.

Predikant Pieter Datheen was in 1555 uit Emden overgekomen naar Frankfurt. Hier ontstond een conflict tussen de lutherse stadspredikanten en de gereformeerde Nederlanders, die uitweken naar Frankenthal, waar de keurvorst van de Palts, Frederik III⁽⁵⁾ hen in 1562 een oud klooster ter beschikking stelde. Deze stad werd een waarachtige Nederlandse stad. Door de aanwezigheid van Dathenus of Datheen kreeg de plaats een groot gewicht in de ontwikkelingen in het moederland zelf. Frederik III was, opmerkelijk, sinds 1563 calvinist, een uitzondering onder de Duitse lutherse vorsten. In Heidelberg, de aantrekkelijke stad in de Palts, waar al sinds 1386 een universiteit was gevestigd, bevond zich zijn residentie. In dit oude cultuurcentrum werden vele predikanten gevormd. De radicale Vlaming Dathenus⁽⁶⁾ werd er in 1569 aangesteld als predikant aan het keurvorstelijke hof. Marnix van Sint-Aldegonde was er raadsheer.

Antwerpen

In 1555 werd Gaspard van der Heyden, voorheen een schoenmaker in Mechelen, als predikant vanuit Emden naar Antwerpen gestuurd. Hij vond er een bijzonder gunstig klimaat. Een andere protestant getuigde bij zijn arrestatie: *“Antwerpen is ghelijck een werelt, men magh hem daer wel in verborgen houden sonder daer uyt te vlieden.”* Omstreeks hetzelfde jaar werd in de stad de eerste gereformeerde kerk in de Nederlanden opgericht. Het gemeentelven was bijzonder streng geregeld. Vooraleer toegelaten te worden tot het avondmaal, moest de gelovige openlijk belijdenis doen van zijn geloof en zich aan het gezag van de kerkraad onderwerpen. Hij diende, helemaal zoals voorgescreven door Calvijn, radicaal te breken met de *“roomsche gruwelen en superstitiën”*.

Antwerpen werd op zijn beurt de voorgedijker voor Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland. De stad stuurde vanaf 1558 predikanten naar Brussel, Axel, Hulst en Eeklo, in 1562 naar Gent en in 1564 naar Mechelen. Drie ouderlingen van het Antwerpse consistorie vroegen in 1560 aan de Emdense kerkraad bekwaame predikanten voor Breda en Turnhout *“anghesien dat den ost groet is en de aerbeyders hier wijnich sijn”*. Zo woonden vanaf de jaren vijftig in de stad steeds meer volgelingen van Calvijn. De stedelijke overheid ontzag het calvinisme, zoals ook de Duitse lutheranen, ter wille van de internationale handel. Veel kooplieden voelden zich aangetrokken door de hoge waardering van Calvijn voor de handel, die zoals ieder menselijk bedrijf beschouwd moest worden als getuigend van een goddelijke roeping. Deze leerstelling was heel anders dan die van de

katholieke theologen en moralisten, trouwens ook die van Luther, die wantrouwig stond tegenover de handel, die gemakkelijk tot zonde kon leiden. Calvijn vond interest toegelaten. Dit ging dwars in tegen het aloude kerkelijke renteverbod. De hervormer uit Genève meende dat de door God voorbeschikte koopman niets achterwege mocht laten om het economisch leven zo krachtig mogelijk te ontwikkelen ten behoeve van de materiële welvaart. De kooplieden deden hun best om de handel gunstig te beïnvloeden. Een voorbeeld daarvan was het Landjuweel der Rederijerskamers in 1561, waar in de *Spelen der Zinne* in alle toonaarden de rechtvaardige koopman werd opgemeld (zie ook Deel 5 en de deelname aan het Landjuweel door het Turnhouse Heybloemen).

Hondschoote, Bergen, Valenciennes, Sandwich

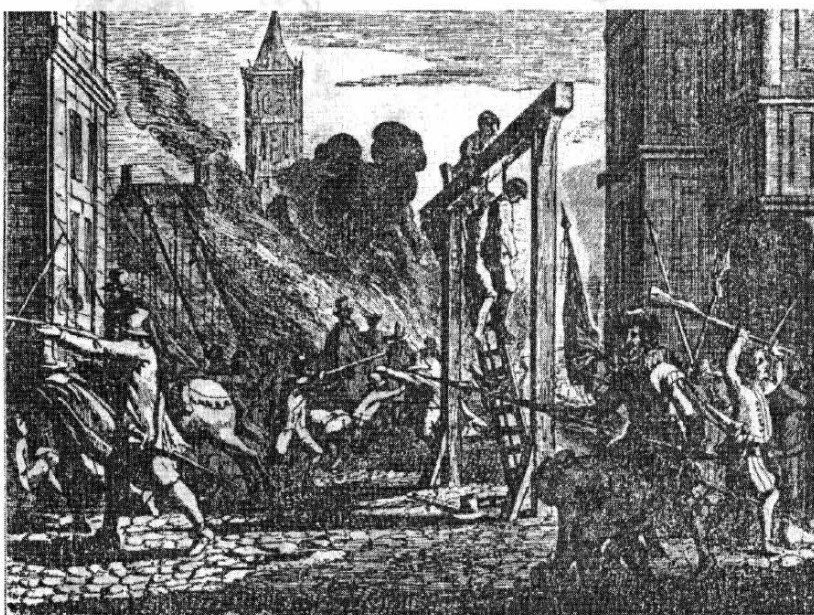
Belangrijk als groeipool voor het protestantisme was eveneens het industriegebied van westelijk Vlaanderen. Dit gebied kreeg zijn gereformeerde stempel na 1559 vanuit de opnieuw opgerichte vluchtelingenkerk in Londen en vooral vanuit het nabijgelegen Sandwich, bij Dover. Deze satellietkerk lag amper enkele uren varen van de havens van Grevelingen, Duinkerken en Nieuwpoort en werd als het ware de plaats van samenzwering voor de expansie van het protestantisme. Sandwich zou ook het toevluchtsoord worden van de eerste watergeuzen.

Naast vele kooplieden uit het industriegebied van West-Vlaanderen werden ook Franstaligen uit Henegouwen en Artesië volgelingen van Calvijn. Deze hugenoten vorm-

den al sinds 1557 een afzonderlijke Waalse kerk. De belangrijkste was die van Doornik. Guy de Brès⁽⁷⁾, een vroegere glazenmaker uit Bergen in Henegouwen, begon in Rijsel een georganiseerde gemeente uit te bouwen. In 1559 werd hij predikant in Doornik, vanwaar hij leiding gaf aan de kerkgemeente van Valenciennes. De Waalse kerk en haar betekenis binnen de Republiek der Zeven Provinciën wordt later nog besproken.

Organisatie der Calvinistische Kerken

De eerste vormen van kerkorganisatie begonnen in het Westkwartier, tegelijk met de Kerk in Emden. Die eerste strakke ordening zou zich verder uitbreiden en gaan gelden voor de hele Nederlanden. Ze was geheel tegenovergesteld aan de roomse traditie. Iedere hiërarchie werd verworpen. *“Geen kerk zal over een andere kerk, geen dienaar des Woords, geen ouderling noch diaken⁽⁸⁾ zal de een over de ander heerschappij voeren”*, was het grondbeginsel. De lokale kerk werd bestuurd door een ‘Kerkenraad’, waarin de predikant of predikanten met de ouderlingen en diakenen zetelden. De ouderlingen en diakenen werden gekozen uit de leden van de kerk. Afgevaardigden van een aantal bij elkaar gelegen kerken kwamen enige keren per jaar bijeen in de classicale vergadering of ‘classis’. De afgevaardigden van verschillende classes vormden samen een particuliere synode. Die particuliere synodes moesten bijeenkomen in een nationale synode. Belangrijk was dat al deze vergaderingen uitdrukkelijk niet ‘hogere’ vergaderingen, maar ‘meerdere’ vergaderingen heetten: zij waren niet hoger, want geen kerk zou immers heer

Guido de Brès en Peregrin de la Grange moesten hun opvattingen bekopen met een terdoodveroordeling en werden samen terechtgesteld door ophanging (Valenciennes, 1567).

Portret van de bekende Antwerpse drukker Christoffel Plantijn door Rubens, 17de eeuw, onbekende plaats.

sen over een andere kerk. Deze hele structuur was bedoeld om de nieuwe normen van orthodoxie en zedelijk leven met kracht te handhaven. De classis moest nieuwe predikanten examineren en zijn fiat geven aan hun beroeping. Predikanten met afwijkende opvattingen werden geschorst of afgezet.

Ook 'de leer' van de gewone gemeenteleden viel onder deze tucht. Gaven zij bijvoorbeeld blijk van afwijkende opvattingen, dan werden ook tegen hen maatregelen genomen. Velen sympathiseerden met de doopsgezinden, die de opvolgers waren van de uit elkaar gedreven anabaptisten. De minder opgeleiden zagen niet steeds het onderscheid tussen de verschillende leerstellingen. De tucht over 'het leven' ging niet alleen over dronkenschap of huwelijksproblemen, maar ook over dansen, toneelspelen door de rederijkers en de 'ontheiliging' van de zondag. Het was een hele stap om zich aan te sluiten bij een kerk met een zo strak en duidelijk profiel. De gezagsstructuur van de calvinistische kerk was uitermate horizontaal en stond lijnrecht tegenover de verticale structuur van de katholieke kerk en het groeiende

absolutisme van de Europese vorstenhuizen. Het kon niet anders dan dat twee zo fundamenteel tegengestelde systemen onherroepelijk zouden botsen in het grote drama.

Huis der Liefde

De historiografie van de reformatie heeft de jongste decennia een hoge vlucht genomen. Nieuwe bronnen zijn aangeboord, bibliografieën opgesteld en archieven toegankelijk gemaakt. Opvallend daarbij is de studie van het spiritualisme, dat als een eigen beweging of sekte opkwam in deze periode.

Hendrik Niclaes (Münster 1501 - Keulen 1581 (?)) vormde een groep rond Christoffel Plantijn, de Antwerpse drukker. Er was ook David Joris (Brugge 1501 - Bazel 1556) met zijn volgelingen, de 'davidjoristen' genoemd. De leer van dit 16de-eeuwse spiritualisme hield in dat de mens door een geestelijke wedergeboorte overgaat in een nieuwe staat of een 'geestelijke' mens, de 'Nieuwe Adam'. De ingewijden mediteerden over bijbelse voorstellingen. In de wedergeboorte zal de wil tot het goede strijden met de neiging tot de

zonde. Zo komt uiteindelijk de wedergeboorte tot een staat van volmaaktheid. Joris en Niclaes beschouwden zichzelf als profeten en eisten een exclusief leiderschap op. David Joris schreef het boek *Twonder-boeck waer in dat van der Werltd aan versloten gheopenbaert is*. Christoffel Plantijn drukte in 1556 het boek van Hendrik Niclaes *Den spegel der gerechticheit*.

Deze spiritualisten werden beschreven als hyperindividualisten. Zij ontleenden hun religiositeit niet aan kerken of sacramenten. Eerst zochten zij het goddelijke woord in zichzelf. De kerk met zijn ceremoniën vonden zij van ondergeschikt belang. Zij bleven aan de kerk participeren, maar dit 'veinzen met de wereld' behoedde hen voor het gevaar op vervolgingen. Zij bleven gehoorzaam aan de overheid en beschikten over een hoog tolerantiegevoel.

Deze leer was speciaal voor de elite. Rijke en invloedrijke personen maakten deel uit van de beweging. Zo was Karel van Gelre, de bastaardzoon van de hertog van Gelre en eertijds stadhouder van Groningen, lid. Het geheime karakter van het Huis der Liefde maakte dat over zijn aanhang druk werd gespeculeerd. Men nam aan dat veel geleerden, kunstenaars en rijke kooplieden bij de sekte behoorden, onder wie cartograaf Ortelius, dichter Jan van der Noot, Pieter Bruegel, de grote schilder, en zelfs Antoine Perrenot, beter bekend als kardinaal Granvelle. Ook schilder Maarten de Vos, filosoof Justus Lipsius en Montano, kapelaan van Filips II, werden vernoemd. De spiritualistische invloed bij Bruegel wordt beschreven door Charles de Tolnay. Bekend is dat Bruegel voor zijn dood zijn echtgenote de opdracht gaf om een aantal tekeningen te vernietigen, want ze zouden wijzen op een gevaarlijke strekking. Deze rij van vooraanstaanden is indrukwekkend! Onder de volgelingen van Niclaes in Antwerpen waren er velen die in de beginfase sympathiseerden met het calvinisme, maar de gebeurtenissen kort daarna, waaronder de Beeldenstorm, wijzigden hun houding. In hun streven naar vrede voelden zij zich aanvankelijk gebaat bij de stabiliteit die door de komst van Alva werd bereikt...

En de begijnen?

Het zou een boeiend onderwerp van studie zijn om deze spirituele beweging in verband te brengen met sommige begijnen uit die tijd. Velen waren goed opgeleid, onderlegd en waarschijnlijk op de hoogte van de nieuwe leerstellingen. Neem bijvoorbeeld Lambertus Coomans, deken van het kapittel van Sint-Pieter in Turnhout, die vermoedelijk ook geestelijk raadsman was van de Turnhoutse begijnen. Hij kende als secretaris Erasmus, wiens *Nieuwe Testament* door Luther werd geraadpleegd... Ook is er het merkwaardige boek M1501 uit de *Inventa-*

ris van de Boekencollectie van het Begijnhof van Turnhout, schitterend samengesteld door Hugo Vanden Bossche in augustus 2019 (zie de website www.vriendenbegijnhof.be) onder de rubriek 'Welkom': *Apolo-gica catholica, dat is, catholieke antwoorde op een kettersch boecxken (geschreven door) Gaspari (Greinchouij ?), geusch-predikant tot Rotterdam*, geschreven door Franciscvs Costervs, Franciscus de Costere (Mechelen 1532 - Brussel 1619). Als dit vermanende boek tegen de ketterij in de bibliotheek van begijnhofpastoor Johannes Mermans (Mol 1630 - Turnhout 1697) berustte, was er beslist sprake van bezorgdheid om de begijnen te wijzen op de ware leer en af te houden van iedere vorm van ketterij.

Het spiritualisme zou perfect kunnen passen in de levenswijze van vrome vrouwen door navolging van de katholieke rituelen met misvieringen in hun kerken, waar de 'santekraam der heiligen' (aldus Bertus Aafjes) waakten aan de pilaren. Tegelijkertijd zorgde meditatie voor een innerlijke groei naar een religieuze staat in de afgeslotenheid van de stilte van het hof. Dit is echter een veronderstelling die tot op vandaag niet met bronnen kan worden gestaafd. Deze jaren veertig tot zestig van die roemruchte 16de eeuw zouden het volk onderstaanbaar voeren naar 1566, het 'Wonderjaar' en de Beeldenstorm. De burgeroorlog stond op uitbarsten... (wordt vervolgd)

Paul Koop

VOETNOTEN

1. De bul 'Super Universitas': Uitgevaardigd door paus Paulus IV, hervormde de kerkprovincies in 1559. Drie aartsbisdommen vormden de kern van de nieuwe bisschoppelijke hiërarchie: Kamerijk, Utrecht en Mechelen. De suffragane bisdommen die afhingen van Mechelen, waren Antwerpen, Brugge, Gent, 's-Hertogenbosch, Leper en Roermond. De architect van deze belangrijke reorganisatie was Franciscus Sonnius of Franciscus van de Velde (1506-1576). Hij volgde studies in 's-Hertogenbosch, Utrecht en Leuven. Na zijn studies in de geneeskunde werd hij doctor in de theologie, hoogleraar en rector van de Leuvense universiteit (1543). Het bisschopsambt van 's-Hertogenbosch ontving hij in 1561 om vervolgens bisschop van Antwerpen te worden in 1570 en tegelijkertijd abt van de St.-Bernardusabdij in Hemiksem. In de Onze-Lieve-Vrouwkathedraal van Antwerpen staat zijn praalgraf. Zijn hart zou begraven liggen in de abdij van Hemiksem. Op te merken valt dat Sonnius werd geboren in Son bij Eindhoven, niet ver van Turnhout. Opnieuw een Kempenaar die een belangrijk aandeel had in de woelingen van de 16de eeuw...

2. Antoine Perrenot de Granvelle (Besançon 1517 - Madrid 1586): Afkomstig uit de Franche-Comté, behorend bij de Bourgondische erflanden. Hij studeerde rechten aan de uni-

versiteit van Padua en godsdienstwetenschappen in Leuven. Promoveerde tot doctor in de rechten in Dole, Frankrijk. Maakte snel carrière, want hij werd al bisschop in Atrecht als 21-jarige. Daarnaast werd hij de belangrijkste adviseur van Filips II. Toen die de Nederlanden verliet, werd Granvelle raadgever van landvoogdes Margaretha van Parma aan het hof in Brussel. In 1561 volgde de benoeming tot kardinaal-aartsbisschop van het nieuwe aartsbisdom Mechelen. Voor de adel in de Nederlanden was hij de exponent van de gehate regering. De hoogste adel richtte de 'Liga tegen Granvelle' op, waardoor hij de Nederlanden moest verlaten. Hij werd gezant in Rome en speelde een hoofdrol bij de vorming van de anti-Turkse liga. Als onderkoning van Napels werkte hij mee aan de voorbereidingen van de Slag bij Lepanto (1571). Deze slag markeerde de scheidingslijn tussen het christendom en de islam.

3. Adriaan van Haemstede (Zierikzee 1525 - Friesland 1562): "Hij was een lange magere man met sproeten", meldde een tijdgenoot. Hij studeerde canoniek recht in Leuven en werd priester in 1552. Kort daarna sloot hij zich aan bij de gereformeerde kerk. Hij werd predikant voor de hele kerk in Antwerpen. Zijn toespraken hield hij meestal in particuliere woningen en ook de hogere standen voelden zich door hem aangetrokken. In 1558, na het incident op de Maerebrug, kwamen er nieuwe zware vervolgingen. Uit de briefwisseling tussen Filips II en Granvelle blijkt hoe men vergeefs zocht om hem in handen te krijgen. Hij vluchtte naar Aken en stelde een 'Confessie' op met zienswijzen die eerder bij Zwingli en Melanchton aan-

sloten dan bij Calvijn. Hij gaf een *Martelaren-*

boek uit: 'de Geschiednisse ende den doot der vrome Martelaren, die om het ghetuyghenise des Evangeliums haer bloedt ghestort hebben, van de tyden Christi af, tot ten jaren 1559'. Daarin vertelde hij het dramatische verhaal van 1600 executies. Het werd 18 keren herdrukt.

4. Emden: Gelegen aan de Ems, vandaag de deelstaat Nedersaksen in de regio Oost-Friesland. De grote kerk van de stad wordt de moederkerk van het calvinisme genoemd. Het Nederlands (Brabants) was er tot in de 19de eeuw de belangrijkste taal. Jammer genoeg werd de schilderachtige stad met zijn oude stadhuis, dat gebouwd werd in de jaren 1574-1576 in de stijl van het stadhuis van Antwerpen, tijdens de Tweede Wereldoorlog grotendeels vernield door luchtbombardementen. De bouwmeester was Laurens I van Steenwinkel, zelf een leerling van Cornelis Floris, schepper van het Antwerpse trotse paleis. De bezoeker kan vandaag slechts met heimwee kijken naar de heropgebouwde monumenten. De ziel is eruit verdwenen en het drukke verkeer rond de binnenhaven zorgt voor de rest...

5. Keurvorst Frederik III van de Palts, bijgenaamd de Vrome (Simmeren 1515 - Heidelberg 1576): Lutherse en calvijnsche theologen vonden bescherming in de Palts. In 1559 ontstond een conflict tussen de lutheranen en de calvinis-

ten omtrent de betekenis van de eucharistie. Frederik hield zich dag en nacht bezig met dit dispuut en steeds meer leidde hem dit tot het calvinisme. In 1561 bekeerde hij zich tot deze leer. Hij voerde in 1563 de *Heidelbergse catechismus* in als bepalende norm voor deze doctrine. Zijn lievelingszoon Johan Casimir stuurde hij naar Frankrijk ter ondersteuning van de Hugenoten. Hij stierf op 61-jarige leeftijd en werd begraven in de Heilige-Geestkerk van Heidelberg.

6. Peter Dathenus: Geboren in 1531 in Kassel, Frans-Vlaanderen. Was oorspronkelijk karmeliet. Als volgeling van Calvijn zwierf hij rond in vele ballingsorden. Na Londen vertrok hij naar Frankfurt en Frankenthal als dienaar van het Woord. Hij bewerkte de *Confessio Belgica* van Guy de Brès en lag aan de basis van de *Heidelbergse catechismus*, die het leerboek van de Nederlandse reformatie zou worden. Door zijn fanatieke optreden kwam hij in conflict met Oranje en werd in Utrecht zelfs gevangengezet. Hij vertrok naar Stade, een voorhaven van Hamburg en een oude Hanzestad, waar hij met zijn doctorsgraad in de theologie en de medicijnen optrad als arts en tegelijk theologie doceerde. Hij zou er in 1588 sterven. Dathenus was, ofschoon hij intussen bijna helemaal vergeten is, een van de grote en invloedrijke figuren van de reformatie.

7. Guido de Brès (1522-1567): Hij maakte al op jonge leeftijd een bewuste keuze voor de leerstellingen van Luther. Hij ontmoette Johannes Calvijn verschillende keren en ging over naar het calvinisme. Geruime tijd studeerde hij aan de academie van Genève, waar Calvijn les gaf. In 1561 schreef hij een geloofsbelijdenis *Confession de Foy*, die Filips II moest duidelijk maken dat de calvinisten geen radicale anabaptisten waren, maar een hervorming in de bijbelse zin van de katholieke kerk op het oog hadden. De Nederlandse editie, *Confessio Belgica*, vormde de basis voor de Nederlandse geloofsbelijdenis. In de nacht van 1 op 2 november 1561 wierp hij het boek over de muur van de citadel in Doornik, waar Margaretha van Parma op dat moment verbleef. De landvoogdes heeft dus een exemplaar ervan gezien! Na de Beeldenstorm vluchtte De Brès uit de stad weg, werd kort nadien gevangengenomen en veroordeeld tot de doodstraf door ophanging. Op 31 mei 1567 om zes uur in de ochtend vond de executie plaats voor een menigte van duizend mensen. Hij wilde aan de voet van de ladder neerknielen, wat de beul weigerde. Bovenaan de ladder predikte hij nog om trouw te blijven aan de overheid en standvastig te zijn in de christelijke geloofsleer. Terwijl hij sprak, duwde de beul hem de ladder af... Het Wetenschappelijk Bureau van de S.G.P., de Staatkundig Gereformeerde Partij, vertegenwoordigd in de Tweede Kamer in Nederland, is naar hem vernoemd: de Guido de Brès-stichting.

8. Diaken: De diaken is een gekozen lid van de Kerkenraad met als taak het bieden van hulp aan noodlijdenden binnen de gemeente. Het ambt is ingesteld om de noden van de gemeente op het gebied van materiële ondersteuning te lenigen.

Begijnen en protestanten (DEEL 7)

DE SLEUTELJAREN 1565, 1566 EN 1567, WAARIN HET SMEEKSCHRIFT DER EDELEN, DE MASSALE HAGENPREKEN EN DE BEELDENSTORM IN KORTE TIJD ELKAAR OPVOLGDEN

De mens werd heen en weer geslingerd tussen de leerstellingen, de predikers van de nieuwe leer en de priesters die het traditionele katholieke geloof verkondigden. Hoe moeilijk het was voor de gelovige om uit te maken welke richting hij kiezen moest, wordt geschetst door Gaston Durnez, de onlangs overleden literator, in zijn Timmermans-biografie. Felix Timmermans beschrijft de geloofskracht van Pieter Bruegel, of Brueghel zoals zijn zoons zich noemden, in zijn *Bruegel-boek*: *"Aan het einde van zijn leven bezocht een pater de schilder en stelde hem voor de keuze: geus worden en uw geloof verliezen of Spaans blijven en 't geloof redden. Deze pater had geen keuze gemaakt, want 't Geloof voor alles'. Bruegel antwoordde scherp: 'Waarom moet ik altijd kiezen tussen twee dingen die ik allebei om het hevigst lief heb? Ach, ik ken mezelf genoeg om te weten dat ik mijn geloof, al is 't nog zo slap, niet missen kan. Maar ik voel mij geus tegelijkertijd, en ik zou 'ne geus zijn met het katholieke geloof. Waarom niet? Waarom kan dit niet? Natuurlijk, ik ontkenen de opstand niet, ik stoot er zelf niet aan mee, ik schilder alleen; maar ik deel de gedachte. Maar zo 'nen droom gedroomd hebben, hem gevoed hebben, jaren, jaren, en hem dan moeten vaneen stampen! Dat is 't! Dat is 't ergste! Neen ik kies niet; ik blijf gelovig en geus erbij, ik hou te veel van mijn volk!"*

De Adel

De adel onderscheidde zich in twee groepen: de hoge en de lage adel. In de hoge adel waren prins Willem van Nassau, graaf Lamoraal van Egmont en graaf van Hoorn, ook Antoon II van Lalaing, graaf van Hoogstraten,⁽¹⁾ en baron Charles de Berlaymont, stadhouder van Namen, de voornaamsten. Deze lieden, die bijna uitsluitend Zuid-Nederlanders waren, voerden aanvankelijk enige oppositie tegen Margaretha van Parma en haar regering. Na enige tijd zouden zij zich, zij het maar voor even, terugtrekken en afzien van tegenstand.

De lage adel, die uit velen bestond -- men spreekt van rond de 4000 edelen -- was verarmd en zag met lede ogen de opkomst van de ambtenaren in het bestuursapparaat aan. Ze voelde zich bedreigd in haar invloed. Velen leefden als *'seigneurs'* op hun

kastelen en in hun heerlijkheden, waar zij als een vorst regeerden, verordeningen uitvaardigden, belastingen hieven en recht spraken volgens vage *'costumen'*, die zij naar eigen willekeur en inzicht konden uitleggen. Al die zelfstandigheid werd meer en meer bedreigd door de vorst en zijn juridische ambtenaren. Was een edelman wat minder *'grand seigneur'*, dan kwam hij in aanmerking voor een van de honderden baantjes van baljuw, drost, president van een hof, lid van een schepbank, gouverneur van een stad of rentmeester van een district. In al die functies lagen zij voortdurend overhoop met de centrale juristen die de wetten interpreteerden volgens het Romeinse recht, dat regelmatig botste met de meestal onvolledige en niet-gecodificeerde costumen. Bovendien werd het leger, de vanzelfsprekende plaats voor de edelman, steeds meer samengesteld door huurtroepen. De opdrachten verminderden en tegelijkertijd ook de inkomsten die eruit voortvloeiden.

De voortrekker van de lage adel was Hendrik van Brederode, markgraaf van Utrecht en heer van Vianen.⁽²⁾ Hij werd de 'grote geus' genoemd. Graaf Floris van Culemborg en Lodewijk, de broer van Willem van Oranje, flankerden hem. De edelen sloten zich aan bij de calvinisten, die tot gewapend verzet bereid waren, maar niet bij machte waren om het uit te voeren. De aanhangers van Calvinijn en met hen alle vijanden van het

katholicisme en de regering vormden de grote massa van ontevredenen. De lagere edelen stelden zich aan hun hoofd en leidden het verzet, gewoon als zij waren om wapens te dragen.

In november 1565 werden besprekingen gevoerd in Spa tussen Lodewijk van Nassau en Gilles de Clerq, die het calvinistische consistorie van Antwerpen vertegenwoordigde. In april 1566 werd het Verbond der Edelen gesloten op het kasteel van Breda en een Smeekschrift of Compromis werd ondertekend, waarna 200 edelen zich naar Brussel begaven. Op 5 april overhandigden zij dit Smeekschrift aan Margaretha van Parma, die op het paleis op de Koudenberg op dat ogenblik de bruiloft vierde van haar zoon, Alexander Farnese, de hertog van Parma. Charles de Berlaymont gaf de edelen misprijzend de naam *'gueux'*, bedelaars. De neerbuigende houding van deze hoge edelman wees op de afstand die bestond tussen beide klassen van de adel. De naam *'geus'* zou later als een erenaam worden gedragen door de opstandelingen.

Het Smeekschrift veroordeelde in felle bewoordingen de inquisitie en men dreigde met een opstand, indien de vervolging geen einde zou nemen. Op te merken is dat het Smeekschrift zich niet tegen het gezag van de koning of kerk kante. In afwachting vroegen de edelen de schorsing van de inquisitie. Op 27 april verscheen een plakkaat dat de lokale magistraten ertoe aanzette met voorzichtigheid en bescheidenheid op te treden tegen de ketteren. Voor het eerst sinds bijna vijftig jaar kregen de protestanten daardoor praktisch vrij spel. De leiders van het Compromis kwamen in triomfstemming, maar de plotselinge overmoed van de calvinisten bracht de katholieken onder de adel tot nadenken en velen besloten om op te treden tegen de ketteren. Talrijke ballingen die have en goed verloren hadden, keerden terug en volgden de predikanten die verkondigden de afgodsbeelden te vernietigen en de kerken te gebruiken voor het ware ketterse evangelie. De winter stond immers voor de deur. Ook liep het gerucht dat de stadhouder van Vlaanderen, graaf van Egmond, dit alles goedkeurde. Het was duidelijk dat één onhandig woord of één provocerend gebaar voldoende was om de vonk in de pan te doen slaan.

Hendrik van Brederode, markgraaf van Utrecht en heer van Vianen, ook de 'grote geus' genoemd.

Voor zijn "Hagenpreek of de prediking van Johannes de Doper" (ca. 1620, Musea Brugge) inspireerde Pieter Bruegel de Oude zich op een hagenpreek. Op 29 juni 1566 werd een hagenpreek gehouden voor circa 4000 toehoorders op het Laar in Borgerhout.

De Hagenpreken

Terwijl de adel en elite onder de calvinisten zich roerden tegen de regering met haar vele Spaanse ambtenaren, luisterden de kleine lieden naar de predikers van het protestantse geloof. De timmerman, de chirurgijn, de kleermaker en de bakker trokken naar bijeenkomsten in het veld. De gebouwen waarin men kon samenkomen, waren nog van de katholieken en dus niet beschikbaar. Waar hagen waren, hield men preken, beschut tegen de winden en slagregens: de hagenpreken. Er was steeds gevaar, zodat mensen op de uitkijk stonden om alarm te slaan bij de komst van de officiële gezagsdragers. De predikers liepen het risico opgehangen te worden en hun eigendommen te verliezen door confiscaties. De overheden zochten verklikkers en een deel van de opbrengst van de in beslag genomen goederen werd aan hen uitgekeerd.

Gelein Damman zou al in 1562 een hagenpreek gehouden hebben in Boeschepe, aan de voet van de Katsberg, in de Franse Westhoek. De eerste hagenpreek in Zeeland vond plaats op 30 juni 1566: driehonderd aanwezigen luisterden naar schoenmaker Adriaan Jeroensz Obryg bij Slobberduin, op het eiland Walcheren. Filips II liet snel een plakkaat uitvaardigen dat deze bijeenkomsten verbood. Toch verspreidden de hagenpreken zich snel: in juli 1566 in Amsterdam en kort nadien in Roesbrugge aan de IJzer in West-Vlaanderen, waar Sebastiaan Matte de toehoorders opzweept. De aantrekkingskracht was groot bij de kleine burgers, want een prediker voelde zich niet verheven boven het volk en was een van hen en even kwetsbaar.

De Beeldenstorm

De oorzaken houden nog steeds de historici bezig. Talloze studies en boeken zijn

erover gepubliceerd. Waren het spontane uitingen van volkswoede, een algemene ontevredenheid over het landsbestuur of oppositie tegen de plakaten en inquisitie? Was het antiklerikalisme onbedwingbaar geworden, zodat er geen houden meer aan was en brede lagen van het volk hun woede afreageerden door het stukslaan van de afgodsbeelden en van alles wat de katholieken dierbaar was? Of was het 'Het Hongerjaar 1566' dat het textielproletariaat uit de Westhoek door hongersnood, misoogst en een stijging van de broodprijzen tot wanhoop had gebracht (Erich Kuttner)? En dat deze wanhoop tot een opstand tegen de bezittende klasse zou geleid hebben, als die de agressie niet op een handige wijze zou hebben gestuurd in de richting van de religie en zo naar de plunderingen van kerken, kloosters en kapellen? Het was in feite een burgeroorlog met de kenmerken van een godsdienstoorlog.

De storm begon op 10 augustus 1566 te Steenvoorde in het Westkwartier. Sebastiaan Matte hield er een ophitsende preek en de aanwezigen trokken onder leiding van een vroegere monnik, Jaak de Buyzere, naar het klooster om er de beelden kapot te slaan. Vier dagen later predikte Matte opnieuw in Poperinge en toonde het volk 'verzegelde brieven' van de koning, waarin die het zuiveren van de kerken goedkeurde. De beweging barstte toen helemaal los. Het ging van Reningelst en Vlamertinge naar Ieper en Zonnebeke. Op 20 augustus was Antwerpen aan de beurt. "Wel 200 mannen calvinisten" waren er in de Onze-Lieve-Vrouwekerk, waar de prediker Herman Modé vanaf de kansel riep het Mariabeeld "af te slaan". Een groep mannen en jongens werd door Jehan le Maistre ingehuurd voor een zevental stuivers om met hamers de vernielingen uit te voeren, wat twee dagen lang duurde, tot 22 augustus. Abraham Ortelius vertelde: "Dit zoo een uurken geduurd hebbende,

heeft men desgelijks zien geschieden in alle kerken, kloosters, kapellen, godshuizen die er binnen de stad waren, geen uitgezonderd... Des anderendaags heeft het in alle kerken uitgezien, of er de duivel eenige honderd jaren had huis gehouden..." Ook het begijnhof, pas in 1544 aan de Roode Poort aan de binnenzijde van de vesten opgericht, werd getroffen (zie ook deel 5).

Een getuigenis van een man die de oude religie aanhing, werd opgenomen in de *Antwerpsche kronijkje*: "... in zake schilderijen hebben ze gedeutereerd de H. Kruistafel, gemaakt van Quinten Massys; de Hemelvaart van O.-L.-V. in het Hoogkoor, gemaakt door Frans Floris..." Deze schilderijen waren pas enkele jaren voordien geschilderd: Quinten Matsys stierf in 1530 en Frans Floris, de broer van Cornelis Floris, de bouwmeester van het stadhuis van Antwerpen, stierf in 1570, slechts enkele jaren na de beeldenstorm. Het fiere Gent onderging de storm op 23 augustus. Gelukkig was het *Lam Gods* op tijd op de zolder van de Sint-Baafskathedraal verborgen. Als een vuurzee raasden de vernielingen verder door naar Doornik, Valenciennes en Mechelen. In die laatste stad deelde ook het begijnhof in de klappen.

Ook naar het Noorden breidde het geweld zich uit: naar Delft, Den Haag en Leiden, naar Utrecht en naar Gelderland, waar de stadjes Culemborg, Elburg en Harderwijk hun deel kregen. Opvallend was dat de graaf van Culemborg de beelden in zijn stad liet weghalen om ze 'te beschermen' en juist door zijn aanwezigheid de vernielers ondersteunde. In Zeeland werd Middelburg niet gespaard. Niet overal waren er verwoestingen: Zierikzee, Haarlem, Amsterdam, Arnhem en Nijmegen ontsnapten aan het geweld. De steden Kortrijk, Brugge, Dendermonde, Brussel en Leuven bleven eveneens gespaard net als hun begijnhoven.

Het Wonderjaar in het Land van Turnhout en de Kempen

Turnhout lag op één dag reizen van de grote Brabantse steden Antwerpen, Bergen-op-Zoom, Breda, 's-Hertogenbosch en Leuven. Het was de uitvalspoor naar het Oosten, Holland, Gelderland, Gullik, Kleef, Westfalen en het Rijnland. Over Antwerpen werd handel gedreven met Engeland en omgekeerd. Deze ligging bracht verkeer en reizigers met nieuwe ideeën mee. De bibliotheek van de priorij van Corsendonk en Erasmus, Johannes Driedo, Lambertus Coomans, Franciscus Sonnius, reeds voorgesteld en besproken in de vorige artikelen uit deze reeks, wijzen op een sterk geestelijk en intellectueel klimaat in de stad. Boeken en pamfletten werden zowel openbaar als thuis gelezen. De stad telde drukkers en boekhandelaars, zoals

Johannes Verhofstade, geboren in Heeze bij Eindhoven. Hij woonde 30 jaar in Turnhout en verkocht boeken tot in Hoogstraten. Dat Maria van Hongarije in 1547 haar bibliotheek met 333 delen naar het kasteel liet overbrengen, in 1556 nog aangevuld met de bibliotheek van haar tante, Margaretha van Oostenrijk, zal de Turnhoutenaren geprikkeld hebben. Het moet er ook gegonsd hebben in de rederijkerskamer en in de talrijke herbergen bij kaarslicht en een kroes bier.

Reeds in 1529 werd een man in Turnhout gearresteerd wegens lutherse ideeën. Hij werd in Brussel terechtgesteld *“mitten brande tot asche”*. Er is geen naam overgeleverd. Gheert de Ryemere ontvluchtte in hetzelfde jaar Antwerpen en dacht veilig te zijn in Turnhout. Lang duurde het niet of hij was *“befaemt van sommige lutherye ende quade woorden”*. Hij kon ontsnappen.

In 1532 werd opnieuw een Turnhoutenaar aangehouden, Machiel van Dale, omdat hij

“geinfecteert was van zeker ketteryen”. Zijn lot was minder fataal. Op een marktdag, van 10 tot 11 uur, werd hij voor het schepenhuis op het schavot geplaatst en zijn tong doorboord. Ook moest hij 400 Karolusgulden betalen en mocht hij de Vrijheid niet verlaten. Maar hij *“absenteerde (v)uytten landen van herwaertsover”*.

De plakaten tegen de ketterij moeten ook in Turnhout uitgehangen zijn, daar Maria van Hongarije de stedelijke overheid beval om alle personen verdacht van lutheranisme of andere sekten terecht te stellen. Er kwamen slechts enkele gevallen voor die wezen op sympathieën voor de nieuwe leer, maar men kan niet beweren dat de hervorming in Turnhout van de grond gekomen is vóór 1566. De infiltratie ging niet gepaard met een georganiseerde actie. Wel was de bodem van verzet voorbereid.

Wat was de invloed van Joris de Hoze, factor in de rederijkerskamer (zie ook deel 5, voetnoot 2)? Grootvader Jan de Hoze was ‘maarschalk’ op het kasteel. Zijn zoon Jan, vader van Joris, was smid van de keizer. Joris volgde een andere weg en ging in de ‘letteren’. Kreeg hij via zijn vader toegang tot de bibliotheek van het kasteel? Een vers van hem in zijn kenspreuk, *‘Vol ghebrecx Turnhout’*, is bewaard gebleven en een heerlijk refrein waarschuwde de lezer: *‘Sot is hy die arm leeft om ryc te sterven’*. Hij verkocht boeken in de stad en in Herentals. In 1550 ontving hij nog een bewijs van goed gedrag en ‘orthodoxie’ van de magistraat. Van wanneer dateerde Joris’ overgang naar het calvinisme? Blijkbaar is die overgang laattijdig gebeurd.

In juli 1566 kwamen de eerste sporen van beroering in de Kempen boven. In de priorij van Corsendonk bekende broeder Clement Ackermans zich in 1566 tot aanhanger van Calvijn. De oprichting van de nieuwe bisdommen had in de priorij, zoals in vele andere abdijen, een anti-regeringsgezinde stemming veroorzaakt. Prior Petrus van Megen volgde in de jaren 1560 en 1561 die houding.

Alsof men een verslag in een krant uit juli 1566 zou lezen, zo dichtbij lijken de gebeurtenissen. De kleinen en geringen krijgen er een naam. De opstand voltrok zich op niet te stuiten manier. E. Van Autenboer brengt in de *Geschiedenis van Turnhout in de 16de eeuw. Voorbereiding, uitbarsting en gevolgen van de Beeldenstorm 1566* het verhaal. Een vrije bewerking: “Op 7 juli verwittigde een blauwveger uit Hoogstraten enkele aanhangers van het calvinisme uit Turnhout dat op deze dag in zijn woonplaats zou worden gepredikt. Jonkheer H. van Groenhoven, Jacob Wils, de broers Hendrik en Geert Beeckmans, Hendrik van Zevendonck en Maarten Pynaerts

Margaretha van Oostenrijk, portret van Bartolomé González y Serrano, de Spaanse barokschilder, tussen 1603 en 1609, Kunsthistorisches Museum Wenen.

reden naar deze Kempische vrijheid. Toen ze terugkwamen, werden ze op het vrijheidshuis (stadhuis) ontboden, maar ze wederveerden tegen schout Maarten van Mechelen dat het plakkaat over de ketterij door het hof was geschorst. Een week later, op zondag 14 juli, predikte Lodewicus op de heide tussen Turnhout en Vosselaar. D. Heyns en S. Dergent werden door de schout naar de predikant gestuurd, maar die negeerde de waarschuwing volledig. Sterker nog, op 21 juli zou er geprekeet worden op het gehucht het Stokt. De schout en zijn wethouders verboden de Turnhoutse ingezetenen deze bijeenkomsten bij te wonen.”

“De houding van de gezagdragers was dikwijls pietepouterig, want *“de vrouw van Hartoch de molder kreeg een boete van 20 stuivers, omdat zij haar bierdragers op een quatertemperdag in de vasten eieren had te eten gegeven”*. Het was al boter aan de galg. Er werd geprekeet op het gehucht Broekzijde door Nicasius van de Schueren uit Gent. Hij was *“een cley, cort persoon”*, die logeerde bij Mathys Kiel, die naaldenmaker was en tevens een van de leiders van de Turnhoutse calvinisten. Tot half augustus bleven de calvinisten prediken op ongewilde plaatsen, totdat Herman van Postel uit een vooraanstaande Turnhoutse familie met enkele aanhangers de deur van de kapel van het gasthuis openbrak en vervolgens op deze gewilde plaats de prediking hield. De geestelijkheid was in verwarring en vanaf 9 augustus hield zij geen kapittel meer. H. Beeckmans, broer van Geert Beeckmans, en kanunnik H. Moermans verwittigden vanuit Oostmalle, op weg naar Antwerpen, dat een grote massa optrok naar Turnhout om de beelden in de stad te vernielen. Zij waren wel met 8 tot 10.000 man, zeiden ze met veel overdrijving. In de nacht van donderdag 22 augustus op vrijdag 23 augustus verzamelden zich 200 calvinisten op de markt. Bij het ochtendgloren *“nadyen de wachters vande kercken de dachclocke geluyt en de trompette gestoken hadden”*, drongen een achttal personen langs de torendeur de Sint-Pieterskerk binnen en sloegen de altaren met beelden, wel vier of vijf, aan stukken. Er was een getuige: H. van Roye zag ‘s morgens rond 4 uur door de tralies van zijn slaapkamer een groep mannen. Hij herkende er niemand van. Juist op dat moment kwam jager Claes van den Eynde met zijn honden voorbij. De namen der oproerkrakers werden later bekend. P. Lathouders drong als eerste binnen en H. van Postel, Melchior en Balthazar Kiel, Exterken, Jacob en Cornelius Truyens volgden hem. Vervolgens trok de groep naar de omliggende dorpen met de bewering dat zij beter deze karwei konden verrichten dan de mannen uit Antwerpen, want die zouden het ook gemunt hebben op het goed van de boeren. Rond 9 uur vrijdagvoormiddag begon de tweede storm. Alles wat hen onder

handen kwam, werd in stukken gegooid. Opnieuw traden eenvoudige lieden op de voorgrond. Door hun schamel bestaan zou niemand ooit hun namen gekend hebben. Hun overtuiging gaf hen een plaats in de geschiedenis. Het waren G. Ackermans en zijn schoonzoon C. Hermans, smid R. Faes met zijn zoon Hendrick, P. Reyns de jonge, W. Faes, kleermaker Hans Groeten die uit Geel kwam, Pauwel en Pieter Moermans, de zonen van kanunnik (!) H. Moermans. Ook P. Neels, H. Parmans, W. Janssens, Jan van Doorn, Henxtken en nog anderen, groot en klein, deden mee. Toen hun woede in de Sint-Pieterskerk uitgeraasd was, gingen zij naar de Sint-Ewoutskapel (nu Theobalduskapel), de kerk van Oud-Turnhout en het begijnhof.”

Het begijnhof was op 12 juli 1562, vier jaar voordien, voor een groot gedeelte afgebrand, nadat een huis achter de kerk in brand was gevlogen. Voor de heropbouw van de eveneens vernielde infirmerie gaf Maria van Hongarije de stenen. In 1565 gaf Filips II grond voor de uitbreiding van het hof en hij gaf tevens toelating om een muur rond het hof te bouwen. Opvallend is dat de hervormers alleen de kerk van het begijnhof onder handen namen, maar niet de huizen van de begijnen. Het is niet bekend hoe groot de vernielingen waren.

“Het klooster van Corsendonk was de volgende in de rij, waar een aantal mannen de kerk *“soe jammerlyck destrueerden ende ruyneerden dat nyet om seggen ware”*. Hier waren het W. Lemmens alias ‘inde eenhoorn’, rademaker L. Styne, C. Ooms, J. Danneels, C. Coels alias Fayendries en zoon Sebastiaan, S. Canters, L. van Genechten, en J. Lemmens Christofferlsz. Bij hen waren ook R. Faes, die we reeds ontmoet hebben, J. Boogaerts, H. Loomans Clot, H. Thomas Vueghs, C. en J. Truyens. Als aanvoerders traden de reeds genoemde Nicasius van der Schueren en Jan van Geel *“een oudt man met eenen grysen langhen baert”* op. Ook H. van Groenhoven, H. van Zevendonck, M. Pynaerts en naaldenmaker Mathys Kiel namen verder deel aan de ‘zuiveringen’. In het oog springend was de houding van broeder Clemens Ackermans van Corsendonk, die *“zyn habyt ende convent terst III oft IV daghen verlaet hebbende”*. Volgens de schepenen was deze broeder *“oyck wel doorsaecke van de meesten bederve en ruynatie vande voers. Clooster van Corsendonck, soe de voers. csepenen naemaels hebben hooren seggen”*” (bron: *Taxandria*, Tijdschrift van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van de Antwerpse Kempen, Nieuwe Reeks XL 1968 en XLI 1969, blz. 111 tot 141)

In de laatste maanden van 1566 genoten de calvinisten een zekere godsdienstvrijheid. De reactie van de magistraat was zwak. Men onderhandelde met de calvinisten, van wie jr. H. van Groenhove en M. Kiel, de

naaldenmaker, duidelijk de leiding hadden. Er werd een nachtwacht van 100 burgers opgericht, die postvatten op de hoeken van de straten. Vreemdelingen werden staande gehouden, want enkele personen uit Gouda in Holland moesten goederen teruggeven die zij uit de kerken hadden meegenomen. De verwarring trok ook de onderkant van de samenleving aan. *“40 of 50 van de quaetste rappalye ende schuim van boeven”* zaten dagelijks in zekere herbergen. Dit baarde niet alleen de magistraat, maar ook de calvinisten zorgen, zodat H. van Groenhove de schout aanbood om een handje toe te steken. Op 5 en 6 januari 1567 hielden de calvinisten hun avondmaal. Velen voelden aan dat de wind begon te keren. Vanaf februari, na het ‘Compromis van Breda’ (zie verder), begonnen de eersten de stad te verlaten en zij lieten zich toevoegen aan de troepen die naar Vianen gestuurd werden. Zo konden zij als soldaat proberen de kansen te doen keren. In mei 1568 werden 90 Turnhoutenaren door de drossaard van Brabant verbannen en elf kregen een geldboete. Tegen zeven werd de doodstraf uitgesproken, onder wie Exterken. Maar velen namen een jaar voordien, bij het begin van de vasten in 1567, dienst in het leger van Hendrik van Brederode in Vianen. Onder hen de broers Ackermans, Herman Postel, jr. Hugo van Groenhove en een dertigtal anderen, van wie de namen vermeld zijn in het opstel van E. Van Autenboer.

En Joris de Hoze? Hij nam actief deel aan de organisatie van de calvinistische gemeente. Toen de rust weerkeerde, voelde hij zich niet meer veilig. Hij verliet met zijn vrouw Elisabeth en zijn kinderen zijn huis in de Potterstraat (Paterstraat). De ‘Raad van Beroerten’ kende echter geen genade en hij werd samen met zijn vrouw op 19 oktober 1568 verbannen verklaard en zijn goederen werden aangeslagen. Zijn zoon, Frans de Hoze, zou zijn huis overkopen. Joris belandde met zijn vrouw, zijn zoon Jacob en zijn schoondochter Cathalyn Sanegreyn in het stadje Goch aan de Benedenrijn, waar hem de armenzorg van de Evangelische Gemeente (luthers!) werd toevertrouwd. Zo kreeg de overheid in Turnhout de toestand opnieuw onder controle. In de stad werd op de markt een galg opgericht, als symbool van de repressie die zou volgen.

Na de Beeldenstorm

De Beeldenstorm bracht de definitieve scheiding tussen de roomsen en protestanten aan het licht en door de gewelddadigheden verdwenen de mogelijkheden om tot een vreedzame oplossing te komen. De vage overeenkomst, het ‘Akkoord’, waardoor Margaretha van Parma instemde met de opschorting der plakaten en vervolgingen, leefde zij niet meer na. De adel kwam opnieuw samen en deze keer was ook de hoge adel aanwezig, met als belangrijkste

Willem van Oranje, graaf Hoorn en de graaf van Hoogstraten. Deze vergadering, op 30 januari 1567, is als het 'Compromis van Breda' de geschiedenis ingegaan. Het werd aan Margaretha aangeboden, waarbij onder dreiging van geweld een stipte naleving van het Akkoord werd geëist. Margaretha van haar kant verweet de adel de schending van het Akkoord. Een en ander resulteerde in de slag bij Oosterweel (13 maart 1567).

Men leze dit drama na in de talrijke boeken die de onafwendbare scheiding der Nederlanden beschrijven. Twee meesterwerken zijn *De Tachtigjarige Oorlog* door Prof. Dr. J. Presser en *De Tachtigjarige Oorlog Historische Opstellen* door R. Fruin. Alva werd door Filips II naar de Nederlanden gestuurd met een leger van 10.000 man. Hij kwam in Brussel aan in augustus 1567 en richtte onmiddellijk de 'Raad der Beroerten' (Bloedraad) op, die tot 1576 zou zetelen. Er werden zowat 1000 executies (onder wie de graven van Egmond en Hoorn) uitgevoerd en ongeveer 11.000 verbanningen bevolen. Zelfs Margaretha van Parma was ontzet over Alva's onverbiddelijkheid.

Het begin van de Tachtigjarige Oorlog (1568) en vooral de vijftien jaren van 1570 tot 1585, toen Antwerpen viel en werd veroverd door Alexander Farnese, hertog van Parma, waren jaren van verwarring, strijd, wreedheden en verwoesting door beide partijen. Zowel de calvinisten als de soldaten van Alva handelden met blind geweld.

Opnieuw in Mechelen werd het Groot Begijnhof, in 1572, door de huurlingen van Alva geplunderd om het daarna voor de derde keer, in 1577 en 1578, plat te branden en zo geen steunpunt te verschaffen aan de oprukkende calvinisten. In diezelfde tijd werd het Herentalse begijnhof met de grond gelijk gemaakt en pas in 1599 werd begonnen met de bouw van het nieuwe Catharinabegijnhof, een kilometer verder naar het zuiden gelegen. Het Sint-Alexiusbegijnhof van Dendermonde kreeg in 1578 een late beeldenstorm over zich heen. De begijnen vluchtten toen naar Antwerpen. Ook kwam er opnieuw onheil over Gent, waar in hetzelfde jaar het kleine en grote begijnhof werden vernield, om daarna door de soldaten als kazernes en paardenstallen te worden gebruikt. Een jaar later werd ook het Brusselse begijnhof volledig door de calvinisten verwoest.

Hoe verliepen de woelingen in Antwerpen, de grootste stad van Brabant en nog steeds de trots van de Gouden Eeuw? Op 4 november 1576 barstte de Spaanse Furie los. Spaanse troepen die niet betaald werden, plunderden de stad. Onder alle gezindten in de Lage Landen kwam een felle anti-Spaanse stemming naar boven. Willem van Oranje behaalde zijn grootste succes en

kon op 8 november de 'Pacificatie van Gent' afsluiten. Hij werd de regeringsleider van de Nederlanden, naast de landvoogd. Er kwam een amnestieregeling voor de opstandelingen, maar tot een definitieve regeling van de godsdienstkwesies moest de Staten-Generaal besluiten. De 'religievrede' werd uitgeroepen in 1578: in Zeeland en Holland werd alleen het calvinisme toegestaan, terwijl de katholieke godsdienst ook beleden mocht worden in de andere gewesten, waar de overheid de calvinisten niet mocht vervolgen. Deze vredesregeling werd nooit ten volle toegepast en in werkelijkheid betekende het de calvinistische overheersing.

De Spaanse Furie was aan het begijnhof van Antwerpen ongemerkt voorbijgegaan. De pastoor was toen Jan Frederiks van Lummen, Lumnius, een geleerde en diep godvruchtige priester. Wat ook maar enigszins op misbruik kon lijken, werd door hem geweerd, zoals het onder elkaar dansen van de begijnen bij bijzondere gelegenheden. Dit stoorde de calvinisten. Vele gevluchte begijnen vonden een schuilplaats in het hof. De onveiligheid nam toe en in september 1577 zond men "*den koster van de hove met een koffer met de beste ornamenten*" naar Nijmegen. De religievrede had geen uitwerking en Lumnius werd verbannen. De begijnen vluchtten in drie groepen en namen zoveel mogelijk geschriften en goederen mee, maar "*weinig uren buiten de stad*" werden ze tegengehouden door geuzen-soldaten, die alles afnamen en het daarna verstrooiden. "*En zoo is hierna betoond geweest dat de prins van Oranje een kleed heeft gedragen van het goudlaken van onze koorkap.*" De roomse religie werd geschorst in 1581. Drie jaar later bezetten de calvinisten de kerk en pastorie van het begijnhof. Eén begijn, de kosteres, heulde mee met de ketters. En dan viel Antwerpen in 1585! De begijnen kwamen terug. De strijd tussen de katholieken met de contrareformatie en de protestanten met de reformatie werd beslecht in 1648 met het 'Verdrag van Munster'. De grens tussen de Verenigde Zeven Provinciën en de Zuidelijke Nederlanden werd dwars door de rijke Lage Landen getrokken. Die grens ligt er vandaag nog steeds!

Slotbemerking

In de verslaggeving uit die dagen en de latere beschrijvingen van katholiek geïnspireerde schrijvers valt op dat de hervormden de 'slechten' waren en dat de hervormingen slechts het kwade mee zouden brengen... Een vaststelling die niet in vraag werd gesteld. Er is ook de stelling dat de protestanten de afgoderij van de heiligen afkeurden, omdat die geen religieuze waarde had. Wanneer de heiligenverering niet bestond, was het geloof zuiver. Door het verdwijnen van de beelden zou er geen onheil over de samenleving komen, dus konden ze zonder gevaar verwijderd worden.

VOETNOTEN

1. Graaf van Hoogstraten: Antoon II van Lalaing (1530-1568) behoorde tot de hoge adel. Hij was gehuwd met Eleonora van Montmorency. Samen met Willem van Oranje en andere edelen weigerde hij de eed van trouw aan Filips II (1567), in tegenstelling tot Egmond en Hoorn, die de eed wel aflegden. Hij was gouverneur van Mechelen. Hij was genereus en de bevolking bedacht hem met geschenken. Hoogstraten, waar zijn kasteel lag, vandaag de gevangenis, was een tijd een belangrijke plaats in Europa. In 1558 ontving hij er 30 ridders die de Orde van het Heilig Graf wilden oprichten. De paus weigerde echter iedere medewerking. Alva riep hem op om te verschijnen in Brussel. Onderweg hoorde hij dat Egmond en Hoorn gevangen genomen waren. Hij maakte rechtsomkeer, haalde zijn noodzakelijke spullen op in Hoogstraten en vluchtte verder naar Keulen. Alva was woedend. Bij het oversteken van de Gete bij Hoegaarden tijdens de slag van Geldenaken raakte hij gewond door zijn eigen pistool en zou even later bezwijken. Hij bleef katholiek en bleef tot op het einde Willem van Oranje trouw.

2. Hendrik van Brederode: Hendrik II van Brederode, bijgenaamd de 'grote geus' (*le Grand Gueux*) (Brussel 1531-Recklinghausen 1568), was heer van Vianen en burggraaf van Utrecht. Hij was de echtgenoot van Amalia van Nieuwenaar-Alpen en bleef kinderloos. Hij was lid van het Eedverbond der Edelen en bood het Smeekschrift aan Margaretha van Parma aan. Hij sloot zich ook aan bij het 'Compromis van Breda' op 30 januari 1567. Hij wierf troepen aan in Antwerpen, die per schip naar Vianen trokken. Bij dit leger voegden zich verschillende Turnhoutenaren die op de vlucht waren na de beeldenstorm. Met Jan van Marnix, broer van Filips van Marnix van Sint-Aldegonde, werd hij verslagen bij een poging om Antwerpen te veroveren. Willem van Oranje weigerde hem met troepen te steunen (slag van Oosterweel, 13 maart 1567). Toen het verzet van de calvinisten ineenzakte, trok hij naar Emden. In juni bezocht hij Willem van Oranje in zijn slot in Dillenburg. Die bleef echter weigeren om zich achter de opstand te scharen. Brederode schrapte hem daarop teleurgesteld uit zijn testament. Hij overleed in ballingschap op het kasteel Horneburg bij Recklinghausen. Enerzijds werd hij geëerd als één van de grondleggers van de opstand; anderzijds werden zijn wispelturige gedrag en overmatig drankgebruik afgekeurd. Vianen, schilderachtig gelegen aan de Lek met zijn 17de-eeuwse centrum, bleef een vrije heerlijkheid en maakte tot 1725 geen deel uit van de Verenigde Provinciën.

Paul Koop

Het afsluitende deel 8 en de bibliografie verschijnen in de volgende Begijnhofkrant.

Begijnen en protestanten (DEEL 8 EN SLOT)

In de late 16de en de 17de eeuw kwam het absolutisme tot volle wasdom. Het absolutisme was de macht door God verleend aan de koning om het land en zijn onderdanen te besturen. De absolute vorst was geen God, maar een soort heilige, die zijn rechterhand op aarde was. In deze relatie was geen plaats voor de paus. De monarch viel buiten de jurisdictie en het geestelijke gezag van de kerk. De Habsburgers Karel V en Filips II belichaamden in de 16de eeuw deze soevereiniteit in één hand. In Frankrijk groeiden de Bourbons in de 17de eeuw toe naar het absolutisme bij uitstek, verpersoonlijkt door Lodewijk XIV, de Zonnekoning.

De tegenbeweging tegen dit absolutisme schoot wortel in een klein gebied van Europa, met name de Zeventien Provinciën der Lage Landen, gaande van het graafschap Artesië en het graafschap Namen, over het hertogdom Luxemburg en het hertogdom Brabant tot aan de heerlijkheid Groningen en het graafschap Zutphen. Ze waren allemaal vertegenwoordigd in de Staten-Generaal in Brussel, opgericht door de Bourgondische hertogen. In deze Zeventien Provinciën wapenden de steden zich tegen de politiek van centralisatie door de Habsburgers. Die weerstand was al gegroeid in de 15de eeuw, toen talrijke steden hun vrijheden vooropstelden tegen de heersers uit Bourgondië.

Reformatie

De protestantse Reformatie leidde tot het 16de-eeuwse schisma binnen het westerse christendom. Het calvinisme van de Fransman Johannes Calvijn (of Cauvin) vond zijn grootste verspreiding in de Zeventien Provinciën. Het grondbeginsel van deze leer beschreef ik eerder al in Deel VI. De hiërarchie van de ene over de andere werd niet aanvaard: *“Geen kerk zal over een andere kerk, geen dienaar des Woords, geen ouderling noch diaken, zal de een over de ander heerschappij voeren.”*

De horizontale organisatie was de ideale voedingsbodem voor het stedelijk particularisme. De harde repressie van de vorst werkte het samengaan met de lagere adel in de hand. Daardoor

werd de oorlog onvermijdelijk. De Tachtigjarige Oorlog, begonnen in 1568 met de slag bij Heiligerlee en eindigend in 1648 met het verdrag van Westfalen en Münster, resulteerde in de erkenning door de Europese mogendheden van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. Op basis van de horizontale organisatie kende de republiek een democratische besluitvorming, diametraal tegengesteld aan de macht van de absolute monarch, die zowel de wetgeving, de uitvoering als de rechtspraak in één hand verenigde. Deze verticale structuur paste bij de katholieke organisatie, waarbij de paus boven alle bedienaars verheven was en de bisschoppen benoemde. Dit is, merkwaardig genoeg, vandaag nog steeds de toestand!

De republikeinse staatsvorm irriteerde de Zonnekoning, Lodewijk XIV, diep. Hij was een fundamentele tegenstander van regeren bij consensus, een methode die de van God gegeven monarchie afwees. Hij schreef in zijn *Mémoires*: *“Men moet zich bijzonder hoeden voor staten die geleid worden bij gemeenschappelijke besluitvorming... Daar worden besluiten genomen om heel andere redenen dan hun uitsluitende nutswaarde. Die overlegorganen met zoveel deelnemers laten zich niet inspireren door grootse visies. De vreugde die voortspruit uit een eerbare daad, de schaamte die het gevolg is van lafheden, de erkenning van goede daden en de inzet voor het algemeen belang, dat alles stompt af en stelt niets meer voor, omdat het verdeeld wordt over te veel personen, die zich uiteindelijk alleen nog door particuliere belangen laten leiden...”*

Met slechts 1,5 miljoen inwoners beheersten de Zeven Verenigde Provinciën de handel en scheepvaart. Zij groeiden uit tot de grootste economische macht van Europa. Het land werd bestuurd door de Provinciale Staten, die elk in hun eigen gebied leiding gaven. Hun vertegenwoordigers zetelden in de Staten-Generaal in Den Haag. De raadspensionaris, die de landsadvocaat en de hoogste ambtenaar van de Republiek was, stond onder de Staten-Generaal. Die is te vergelijken met een eerste minister vandaag. De stadhouder stond eveneens onder de Staten-Generaal. Hij was de kapitein-generaal van het leger

en de admiraal-generaal van de vloot.

De Republiek was in al haar bestuurslagen doordrongen van het calvinisme. Ofschoon het niet de staatsgodsdienst was, zou de bovenlaag van de samenleving zijn leerstellingen aanhangen. Het calvinisme werd eveneens beleden in delen van Frankrijk met de hugenoten, in Schotland en in delen van Zwitserland, maar in de Nederlanden was het overheersend over het hele grondgebied. De *'Nederduits Gereformeerde Kerk'*, zo genoemd naar de Synode van Emden in Oost-Friesland, onderschreef de leer van Calvijn in haar strenge vorm met de leerstelling van de 'dubbele predestinatie': God heeft vooraf bepaald wie hij zal uitverkiezen. Hij heeft ook bepaald welke mensen hij zal verwerpen. Dat betekende dat de mens niet beschikt over 'de vrije wil'.

Dit rigoureuze gegeven zou in het begin van de 17de eeuw de oorzaak zijn van een beweging strijd tussen *'dramatis personae'* die grote gevolgen zou hebben. Het waren Zuid-Nederlanders die hun stempel drukten op die strijd. Men zou geneigd zijn te stellen dat het Vlamingen en Brabanders waren die het calvinisme naar Holland brachten. Velen van hen zijn intussen vergeten in de nevelen van de tijd.

Contraremonstranten en remonstranten

Petrus Plancius of Pieter Platevoet werd geboren in Dranouter in 1552 en overleed in Amsterdam op 16 mei 1622.⁽¹⁾ Hij studeerde theologie in Hondschoote in de (Franse) Westhoek, Keulen en Heidelberg en werd predikant. Hij nam vanuit Menen de wijk naar het Noorden, vluchtend voor de

repressie al zwemmend over de Leie, om als soldaat vermomd Amsterdam te bereiken en zo ternauwernood aan de brandstapel te ontsnappen. Onmiddellijk werd hij in de stad als vijfde predikant bevestigd en afgevaardigd bij de Noord-Hollandse synoden. Hij was een fundamentalistische en onverdraagzame calvinist en verketterde de lutheranen, wederdopers en joden. Verschillende keren moest hij tot gematigheid worden aangemaand.

Franciscus Gomarus of François Gomaar werd geboren in Brugge in 1563 en overleed in Groningen in 1641. Hij was hoogleraar in de theologie aan de jonge universiteit van Leiden. Zijn collega in de theologie was Jacobus Arminius of Jacob Harmenszoon, geboren in 1559 in Oudewater, het prachtige stadje aan de Hollandse IJssel waar nog een heksenwaag staat, en overleden in 1609. Arminius stelde dat het geloof van een mens de voorwaarde is voor het oordeel van God, die hem *'rechtvaardigt'* en *'vergeeft'*. Daarnaast beweerde hij dat *"God niemand via een eeuwig en onveranderlijk decreet uitgesloten heeft van de genade"*. Dit hield in dat de mens wel beschikt over 'de vrije wil', wat regelrecht inging tegen de predestinatieleer verkondigd door Gomarus. Beide professoren aan de universiteit van Leiden woonden vlak bij elkaar: Arminius achteraan in de Nonnensteeg, grenzend aan de kruidentuin van de universiteit, en Franciscus Gomarus om de hoek op de Vijfde Binnenvestgracht. Over de heg die hun tuinen scheidde, beschimpde de ene de andere en gaven ze elkaar 'vriendelijke' namen als 'bavianen' en 'slijkgeuzen'.

De bovenlaag volgde min of meer Arminius. Onder hen waren niet de

minsten, zoals Johan van Oldenbarnevelt, de raadspensionaris, en Hugo Grotius (de Groot), de rechtskundige filosoof. De *'kleine luyden'* waren in meerderheid aanhangers van Gomarus en Plancius. Bijzonder was dat stadhouder Prins Maurits van Oranje ook Gomarus volgde. Vandaag wordt daarvoor als verklaring gegeven dat hij op die manier Oldenbarnevelt kon bekampen, met wie hij in onmin was geraakt. Er werd een synode samengeroepen, de beroemde 'Synode van Dordrecht', die plaatsvond van 13 november 1618 tot 29 mei 1619. De volgelingen van Arminius, de Arminianen, stelden een verweerschrift op: de 'remonstrantie'. Vandaar de naam *'remonstranten'*. De streng-calvinisten van Gomarus gingen daartegen in verzet met een 'tegen-remonstrantie' of 'contraremonstrantie'. Vandaar de naam *'contraremonstranten'*.

Intussen barstte het conflict tussen de raadspensionaris en de stadhouder in alle hevigheid los. Op 13 mei 1619 werd Oldenbarnevelt, na een gestuurd proces, ter dood veroordeeld en op het Binnenhof in Den Haag onthoofd. *"Maak het kort, maak het kort"* waren zijn laatste woorden. De synode verwierp de remonstrantse leerstellingen en riep de streng-calvinistische standpunten uit tot de ware leer, verwoord in de 'Dordtse Leefregels'. Ze gaf ook de opdracht tot een zo getrouw mogelijke vertaling van de Bijbel, die later zou resulteren in de uitgave van de *Statenbijbel*. De remonstranten werden min of meer verdreven en hun leiders vervolgd. Zo ook Hugo Grotius, die tot een levenslange gevangenisstraf werd veroordeeld en opgesloten in het slot Loevestein bij Woudrichem. Na een jaar van sombere gevangenschap in een donkere kamer, waar hij klaagde over de stank en benauwdheid, kon hij ontsnappen in een boekenkist. Hij schreef in Frankrijk *De mare liberum*, een juridische studie die vandaag nog steeds geldt als basiswerk voor het maritieme recht. De kerk van de remonstranten zou zich later opnieuw organiseren in de 'Remonstrantse broederschap'.

Deze periode en de terechtstelling van Johan van Oldenbarnevelt blijven een gevoelige wonde in de Nederlandse geschiedenis. Geregeld verschijnen er nog studies en boeken over dit drama, dat onverwerkt blijft voortbestaan.

Waalse kerk

Tallose Franstalige calvinisten vluchtten naar het Noorden en vooral naar Holland. Op het einde van de 16de eeuw kwamen zij uit de Zuidelijke Nederlanden. Hun aantal was zo groot, dat zij aparte Franstalige gemeentes oprichtten. In de 17de eeuw, na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685, trokken veel hugenoten uit Frankrijk naar Nederland. Zij werden opgenomen in

Slot Loevestein, waar Hugo Grotius een jaar gevangen zat, maar spectaculair wist te ontsnappen in een boekenkist.

de Waals Hervormde gemeentes. Zij werden zo genoemd ter onderscheiding van de Nederduits Hervormden, die het Nederlands als taal hadden. Op een bepaald ogenblik waren er tot tachtig Waalse kerken.

Beide kerken belijden dezelfde leer met hun oorspronkelijke strenge geloofspunten. Er bestond een innige band tussen de Waalse kerk en de Oranjes. Louise de Coligny, dochter van Gaspard de Coligny, admiraal en protestants leider in Frankrijk, was de vierde echtgenote van Willem de Zwijger. Met haar zoon, prins Frederik Hendrik, bezocht zij regelmatig de Waalse kerk in Den Haag. Er zijn nog zestien Waals Hervormde gemeentes in Nederland, vele daarvan in oud-katholieke gotische kerken. In Breda bijvoorbeeld is de Waalse kerk gevestigd in de oude Begijnhofkerk. Ook de Waals Hervormde gemeentes in Amsterdam, Delft, Haarlem, Leiden, Utrecht en Zwolle zijn gehuisvest in mooie, sfeervolle kerken.

Lutherse kerk

In de 16de eeuw ontstonden de eerste lutherse gemeentes. Het waren kooplieden uit Duitsland en later sloopstimmerlieden en matrozen die door de V.O.C. massaal waren aangeworven, die het lutherse geloof meebrachten. Zo werd Amsterdam het centrum van de luthersers. In andere steden, zoals Groningen, werden gemeentes gesticht door Duitse huursoldaten, die stredden tegen de Spaanse bezetter.

Lutherse kerken zijn in Nederland georganiseerd volgens het synodale model, dat geen bisschop kent. In Duitsland en Zweden bestaat het episcopale model: de bisschop bestuurt in overleg met de priesters en leken, zonder dat er een centraal gezag is in de persoon van de paus. De *Augsburgse Belijdenis* uit 1530 geldt als de catechismus voor deze kerk, die ook Evangelisch genoemd wordt. Door het overwicht van de Nederduits Gereformeerde kerk, min of meer de 'staatskerk', werden hun kerkdiensten in de beginperiode verboden.

Doopsgezinden, mennonieten of dopers

Menno Simons (Minne Simons, °Witmarsum, 1496 - †Bad Oldesloe, 31 januari 1561) werd in Utrecht tot katholiek priester gewijd en werd pastoor in zijn geboortedorp. De leer van Zwingli trok hem aan en hij raakte onder de indruk van de beweging der anabaptisten. Hij was zwaar aangeslagen door de dood van zijn broer, Pieter Simons, een radicale anabaptist, bij de bloederige belegering van Bolsward. Bevreesd voor vervolgingen, vluchtte hij naar Groningen en Oost-Friesland. Hij liet zich 'weder-dopen', want hij was als kind al gedoopt in de katholieke kerk. Hij was een felle tegenstan-

der van de gewelddadige praktijken van de anabaptisten, die in de *'Munstersche grouwelen'* zouden escaleren (zie ook de vorige delen van deze reeks over de anabaptisten). Simons zou trouwen met Gertrude, een begijn, waarschijnlijk uit het begijnhof van het nabijgelegen Bolsward. Zij kregen een zoon.

In 1539 verscheen zijn *Dat Fundament des Christelijke leers*, ook het *Fundamentenboek* genoemd. Hij werd de grote inspirator van de beweging van de (weder)dopers, die vreedzaamheid en geweldloosheid beoefenden. Zo wordt Menno Simons beschouwd als de enige echte Nederlandse kerkhervormer. Zijn leer kenmerkt zich door strengheid in de levenshouding: de gemeente moet 'zonder vlek of rimpel' zijn, de geestelijke wedergeboorte is noodzakelijk en de kinderdoop wordt verworpen, want is niet bijbels gefundeerd.

Menno Simons, de grote inspirator van de beweging van de (weder)dopers, wordt beschouwd als de enige echte Nederlandse kerkhervormer.

Door ieder geweld af te zweren wezen de mennonieten ook het dragen van wapens af. Zij wilden geen dienst doen in het leger of op een schip waarop kanonnen stonden, zoals bij de V.O.C.-schepen. Ook traden zij niet toe tot de stedelijke schutterijen. Daardoor kwamen zij regelmatig in conflict met de stedelijke overheden en werden zij uitgesloten van veel overheidsfuncties. Zij konden evenmin lid zijn van de gilden. Daarom kwamen veel mennonieten in de handel terecht en kenden ze in de Gouden Eeuw een grote welvaart.

De naam mennoniet veranderde later in 'doopsgezind'. Zij noemden hun kerkgebouwen 'de Vermaning', ter onderscheiding van de calvinistische staatskerk. Zij schoven op naar de vrijzinnige hoek en stonden open voor de ideeën van de Verlichting. In hun kerk kwamen vrouwelijke predikanten voor het eerst voor.

Deze evolutie stond in scherpe tegenstelling tot die van hun buitenlandse geloofsge-

noten, die door de eeuwen heen 'in den vreemde' aan hun gewoonten en opvattingen vasthielden, zoals de amish in Noord-Amerika. Enkele bekende doopsgezinden zijn: Joost van den Vondel, die later weer katholiek werd, schrijfster Aagje Deken en historicus Johan Huizinga. Sommigen menen dat ook Rembrandt een doopsgezinde was.

Labadisten

Er bestond nog een kleinere sekte met in hun rangen enkele opmerkelijke personen. Jean de Labadie uit Bourg in Frankrijk (1610), een katholieke priester, werd gereformeerd predikant in Genève onder invloed van het jansenisme. Door zijn radicale en compromisloze houding geraakte hij in allerlei conflicten. Hij vluchtte weg uit Zwitserland verkleed als boer en trok met een ezel naar de Nederlanden. Naar hem verwijst het volgende lied:

*Er kwam een boer uit Zwitserland
Kadi, kadolleke, kada
En hij had er een ezeltje aan zijn hand
Labadi, labada, labadonia
En hij had er een ezel aan zijn hand,
Cecilia.*

Zo zong de liedjesmaker over deze zonderlinge figuur op de jaarmarkten in de kleine steden. Hij werd in 1666 predikant in Middelburg. Zijn ideaal was de oprichting van een nieuw Jeruzalem, dat een kleine huisgemeente zou vormen. Ook in de steden van Holland verzeilde hij in theologische discussies. Zijn volgelingen werden de labadisten genoemd. Uiteindelijk vestigde deze groep zich, na verdreven te zijn uit Amsterdam, in het dorpje Wiewerd in Friesland. De geloofspunten waren: 'innerlijke aanwezigheid van God in de mens', 'afstand van alle bezittingen ten gunste van de groep' en 'huwelijk met een niet-herborene is niet bindend'. De Engelse filosoof John Locke bezocht deze gemeenschap in Friesland in 1684.

Twee opmerkelijke vrouwen voegden zich bij deze groep. Maria Sybilla Merian uit Frankfurt (°Frankfurt, 1647 - †Amsterdam, 1717) was een kunstenares die planten en insecten bestudeerde. Zij was de eerste die insecten tekende en schetsen maakte van rupsen en vlinders, die zij vastlegde in een 'Studieboek'. De veertig jaar oudere Anna Maria van Schurman sloot zich al vroeger aan bij de sekte. Zij is eveneens Duitse en werd geboren in Keulen (°Keulen, 1607 - †Wiewerd, 1678). Zij is een van de grote figuren uit de Gouden Eeuw. Dat was des te opmerkelijker daar deze humaniste, taalkundige, theologe, dichteres en kunstenares een vrouw was. In 1636 werd zij als eerste vrouwelijke studente aan de universiteit van Utrecht toegelaten, maar

Anna Maria van Schurman, eerste vrouwelijke studente aan de universiteit van Utrecht, sloot zich aan bij de sekte der labadisten en bracht haar verdere leven door in Wierwerd, diep in Friesland. Portret van Jan Lievens, 1649.

ze moest de colleges volgen vanachter een gordijn, zodat de mannelijke studenten haar niet zouden zien. Zij correspondeerde met de grote geesten van toen: raadspensionaris Jacob Cats, Anna Roemers-Visscher, lid van de Muiderkring, Constantijn Huygens, secretaris van stadhouder Prins Frederik Hendrik, René Descartes en vele anderen. Dat deze hoogbegaafde vrouw zich aansloot bij de kleine mystieke sekte der labadisten en haar verdere leven zou doorbrengen in het kleine Wierwerd, diep in Friesland, ver weg van de grote geestelijke centra, is zeer merkwaardig. Zij bleef ongehuwd en zou op 70-jarige leeftijd overlijden.⁽²⁾

Kerkgebouwen in de 17de eeuw

De vijf protestantse kerken, de labadisten niet meegerekend daar zij slechts korte tijd bestonden, drukten hun stempel op de samenleving. Daar moeten de katholieken bijgerekend worden, omdat in de kleinere steden en dorpen velen katholiek bleven. Ook de joodse gemeenschap was belangrijk door de immigratie van de sefardische joden

uit Portugal en Spanje. De indrukwekkende synagogen aan het Mr. Visserplein, dichtbij het Waterlooplein in Amsterdam, zijn daarvan getuigen. De gereformeerde staatskerk nam alle bestaande kerkgebouwen af van de katholieken. Vele nieuwe protestantse kerken werden gebouwd in een speciale vorm voor de 'samen-zingende' gemeente en voor de 'avondmaaltafel'. Indrukwekkend zijn, naast vele andere, de Noorderkerk in Amsterdam en de Koepelkerk in Willemstad.

De Waalse kerk nam kleinere kerken over. De bezoekers kunnen vandaag nog hun diensten volgen in Delft, Haarlem en Amsterdam. Het oude begijnhofkerkje van Breda werd de Waalse kerk. De Remonstrantse Broederschap moest uitwijken vooraleer zij later werd gedoogd. Zij bouwde schuulkerken bij een rijke gelovige thuis of in een schuur. Ook de luthersen en doopsgezinden, die eerst ook in schuulkerken moesten bidden, konden later gebouwen optrekken aan de rand van de stad, maar zonder toren en niet in het oog springend. Amsterdam was een uitzondering door de grote groep van Duitse

lutheraanen, die handel dreven of werkzaam waren in de scheepsbouw. Men telde tot 30.000 volgelingen of één derde van de bevolking. De 'Wittenberg', in de buurt van de huidige Hermitage, was het Diaconiehuis, een soort gasthuis voor verzorging. De katholieken, die na heftige vervolgingen langzaam werden gedoogd, bouwden ook hun schuulkerken: de begijnhofkapel op het begijnhof en 'Ons Lieve Heer op Solder' verwelkomen vandaag nog de Amsterdamse bezoekers. Een unieke plaats blijft het Spuiplein in Amsterdam. Vanop een bepaald punt kan de verwonderde wandelaar zowel de oude lutherse kerk, nu universiteitsbibliotheek, de doopsgezinde kerk het Lam, de katholieke kerk de Krijtberg en de ingang van het begijnhof zien: een klein oecumenisch wonder!

Begijnhoven in de Zeven Provinciën

Door de 'alteratie', zoals de omzetting van het katholieke bestuur naar de protestantse machthebbers genoemd werd, verdween de begijnenbeweging bijna volledig uit de Noordelijke Nederlanden. Veel geuzen plunderden de hoven en tegelijk met de kloosterorden werden ze opgeheven. Soms werd de geleidelijke afbouw toegepast door nieuwe intredes te verbieden. Bijna iedere stad had in die tijd wel een begijnhof: Leeuwarden en Groningen in het hoge Noorden, Deventer, Doesburg, Zutphen, Zwolle en Hattem aan de IJssel, Nijmegen en Grave in het Gelderse land, Alkmaar, Dordrecht en Rotterdam in Holland, Utrecht en Middelburg en nog talrijke andere plaatsen zagen de begijnen verdwijnen. De achtergelaten hoven werden daarna aangewend om ouderlingen, zieken en wezen onder te brengen. Zo had ook Edam, het stadje aan de Zuiderzee, zijn 'Bagijnenhof'. In de buurt kwam het Proveniershuis, waar Geertje Dircks, de geliefde van Rembrandt, na het overlijden van zijn vrouw Saskia Uylenburgh haar laatste dagen doorbracht. Arnold Houbraken beschreef haar in zijn *De groote schouwburgh der Nederlandsche konstschilders en schilderessen (1718-1721)* als 'welgemaakt van wezen en poezel van lichaam'. Geertje werd begraven in de Sint-Nicolaaskerk van Edam, waar haar grafsteen nog te vinden is. Deze laatgotische kerk is van een overweldigende schoonheid.

Veel verwijzingen zijn er nog naar de verdwenen hoven met straatnamen als Bagijnenstraatje, Bagijnensteeg, Begijnen-sloot en Begijnenland. Twee begijnhoven hebben de Reformatie overleefd: het begijnhof van Breda, dat het geluk kende onder de bescherming van de Nassau's te staan na een eerder gedane belofte, en het Amsterdamse begijnhof, dat behouden bleef dankzij de erkenning van het stadsbestuur van de eigendomsrechten van de begijnen

(zie ook: Guido Theunissen, *Het begijnhof van Amsterdam* en *Het begijnhof van Breda*, respectievelijk in *Begijnhofkrant* nr. 26, 2009, en *Begijnhofkrant* nr. 27, 2010; en Jef Florizoone, *Het Begijnhof van Breda 750 jaar*, in *Begijnhofkrant* nr. 58, 2017).

Klopjes of kwezels

Er kwamen voor katholieke vrouwen na de invoering van het protestantisme nieuwe mogelijkheden om verder in vroomheid te kunnen leven. Deze vrouwen legden ten overstaan van een priester de kuisheidsgelofte af en betrachtten gehoorzaamheid aan een overste, meestal de biechtvader. Het werd het begin van de 'klopjesbeweging', wat een echt Nederlands fenomeen was. De term 'klopje' komt van het gegeven dat "Christus op de deur van het hart van deze vrouwen klopte, waarna zij de deur van hun hart voor Hem openden". Zij woonden in kleine groepen bijeen, zelfstandig of thuis bij familie. Velen werkten in het onderwijs of de ziekenzorg of waren hulp in het huishouden.

Er was een onderscheid met de begijnen, die een zuiver religieus leven leidden, geïnspireerd door de kloosters, maar wel naast die kloosters. Klopjes daarentegen waren met de organisatie van de kerk verbonden en vulden de gaten in die waren ontstaan door het verbieden van de kloosters. Priesters schakelden hen in bij de opbouw van parochies. In Holland, Utrecht en Friesland waren er veel van deze maagden. In Brabant stonden ze bekend als 'kwezels'. Vooral in Haarlem en Gouda waren er gedurende de 17de eeuw constant zo'n 300 maagden. In Haarlem woonden ze in 'Den Hoek' in een kloosterachtige gemeenschap. In Gouda waren ze verspreid over de hele stad. Zij werden dikwijls bespot door de protestanten. Dat komt nog tot uiting in gezegden zoals 'zij is een echte kwezel' of in het volksliedje 'Zeg kwezelen wilde gij dansen'.

De Contrareformatie en de begijnen

De katholieke kerk in de Zuidelijke Nederlanden ging na de val van Antwerpen (1585) in het offensief tegen het protestantisme. De decreten van het Concilie van Trente werden volop toegepast. Tot aan het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) waren de geloofsleer en de religieuze gebruiken gebaseerd op de bepalingen van Trente. Het was vooral de jezuïetenorde, naast de kapucijnen, die de meeste actie voerde. Geregeld trokken jezuïeten naar het Noorden om er te preken. Ook in het Zuiden ontstond een offensief van herkerstening. Een van de zorgen was het terugdringen van het overmatige drankgebruik en het vele dansen, wat de aandacht afleidde van het gebed.

Portret van een klopje in officiële klopjesdracht, mogelijk Anna van Geffen uit Gouda. Foto: Wikipedia.

De contrareformatie polemist Richard Verstegen (1550-1640) rekende voor wat 'Heyn Grooten-dorst' in zijn vijftigjarige dronkemansloopbaan had verwanseld (1617). Het ging om een bedrag van 1369 gulden ofwel vier woningen, want een huis kostte toen rond de 300 gulden. In de kloosters en bij de begijnen werd geregeld gedanst. Ook het veel beoefende kaartspel werd gewantwoord. De begijnen werden door de karmeliet Joseph van de H. Barbara in *Het Geestelyck Kaart-spel met herten troef, oft het Spel der Liefde* bezworen af te zien van dit zondige spel (Antwerpen, 1666).

Geleidelijk kwam er een ander cultuurpatroon, met ommegangen, praalwagens, uitgaven van 'volksboeken' en 'devotieboekjes'. De begijnenbeweging kende een heropbloei. Hugo Vanden Bossche beschrijft in *Begijnen, begijnhoven en het begijnhof van Turnhout* deze opgang: in 1656 waren er 217 begijnen en in 1666 telde men 309 begijnen en 20 novicen. Ook de door hem in 2019 opgestelde inventaris van de begijnenboekencollectie, terug te vinden op de website www.vriendenbegijnhof.be, geeft een beeld van de schrijvers en titels der boeken die bestemd waren voor het geestelijke onderricht van de vrome juffrouwen.

Twee voorbeelden van de jubelende begijnenbeweging zijn de lofgedichten over twee begijnen uit 1684 en 1685. Het zijn triomfantelijke boodschappen, passend in de gloriebeweging van het zuivere geloof tegenover de protestanten. *Jouffrouw Margarita Biddeloo* brengt haar 'Solemnele Professie' op het 'Wijt-Vermaert Begynhof binnen Antwerpen'. En de 'Wel-beraede,

voorsichtige, deught-rijke AElisabeth van Acker' draagt haar leven op 'door beloften aan haeren Hemelschen Goddelijcken Bruydegom' op het 'vermaert Begghijn-hof van Turnhout'. De originele lofgedichten bevinden zich in het Archief van Arendonk, bewaard in het Rijksarchief van Antwerpen-Beveren.

Op te merken valt dat de drukker van het Biddeloo-gedicht, Jacobus Woons, 'gemachtigd (was) om boeken te drukken en te verkopen door het Privilegie gegeven door Karolus II te Brussel op 24 november 1673'. Dit was de controle door de absolutistische vorst. In de Zeven Provinciën gaven daarentegen een hele rij drukkers geschriften uit zonder vooraf daartoe gemachtigd te hoeven zijn. Jacobus Woons had zijn drukkerij op de *Wijngaert-brugghe* in Antwerpen. Op dit hoekhuis aan de Minderbroedersrui 74 ziet men nog de gedenkplaat ter herinnering aan het verblijf van Albrecht Dürer in dit huis in 1520-1521.

Toen in 1647 de Nassau's het land van Turnhout in erfleen kregen van koning Filips IV van Spanje, verplichtte Amalia van Solms zich ertoe de rooms-katholieke godsdienst in acht te nemen en de geestelijkheid in haar bediening te handhaven. Haar beleid was liberaal, want in 1650 vestigden de minderbroeders en in 1662 de zusters van het H. Graf zich in de stad. Hoe haar hofhouding op het kasteel de godsdienst beleefde binnen het streng calvinistische geloof tussen de katholieke inwoners van Turnhout, is niet bekend. Waarschijnlijk zal de afstand tussen de adellijke hofhouding en de gewone Turnhoutenaars groot geweest zijn, zodat zij afzonderlijk van elkaar hun godsdienst zullen hebben beleden.

Gouda en de bijzondere Sint-Janskerk

In 1552 brandde de Sint-Janskerk na een bliksemnslag af en de glasramen werden vernietigd. De Gouwenaren, onder wie de glazenier Dirk Crabeth, brachten een bezoek aan de bisschop van Utrecht en aan de vicaris-generaal van het bisdom, Herman Lethmaet. Die was, evenals Erasmus, geboren in Gouda in 1492. Hij werd doctor in de theologie aan de Parijse Sorbonne en kwam in contact met Erasmus en via Erasmus met paus Adrianus VI. Veel van de leerstellingen van Erasmus overtuigden hem.

In Utrecht waren heel wat 'glazen' opgeslagen, afkomstig uit oude kloosters en kerken. Lethmaet zei toe om gebruik te maken van deze glasramen om de Sint-Janskerk weer op te bouwen. Bovendien schonk hij zelf een glasraam en beloofde geldschietters te vinden voor de andere ramen. In het iconografische programma van de nieuwe glazen zou hij een belangrijke rol spelen. Filips II, Margaretha

van Parma, George van Egmont, bisschop van Utrecht, Willem van Oranje en vele anderen schonken een glas-in-loodraam. Zo kwamen de beroemde glasramen tot stand. In totaal zijn er 72 ramen. De oudste, uit de katholieke periode, zijn van de broers Dirk en Wouter Crabeth.

Endangebeurde het wonder. De protestanten lieten de 'katholieke' glazen ongeschonden en bewaarden ze met grote eerbied. Na de overname van de kerk in 1573 bestelden de gereformeerden opnieuw prachtige ramen. Twee daarvan zijn bijzonder:

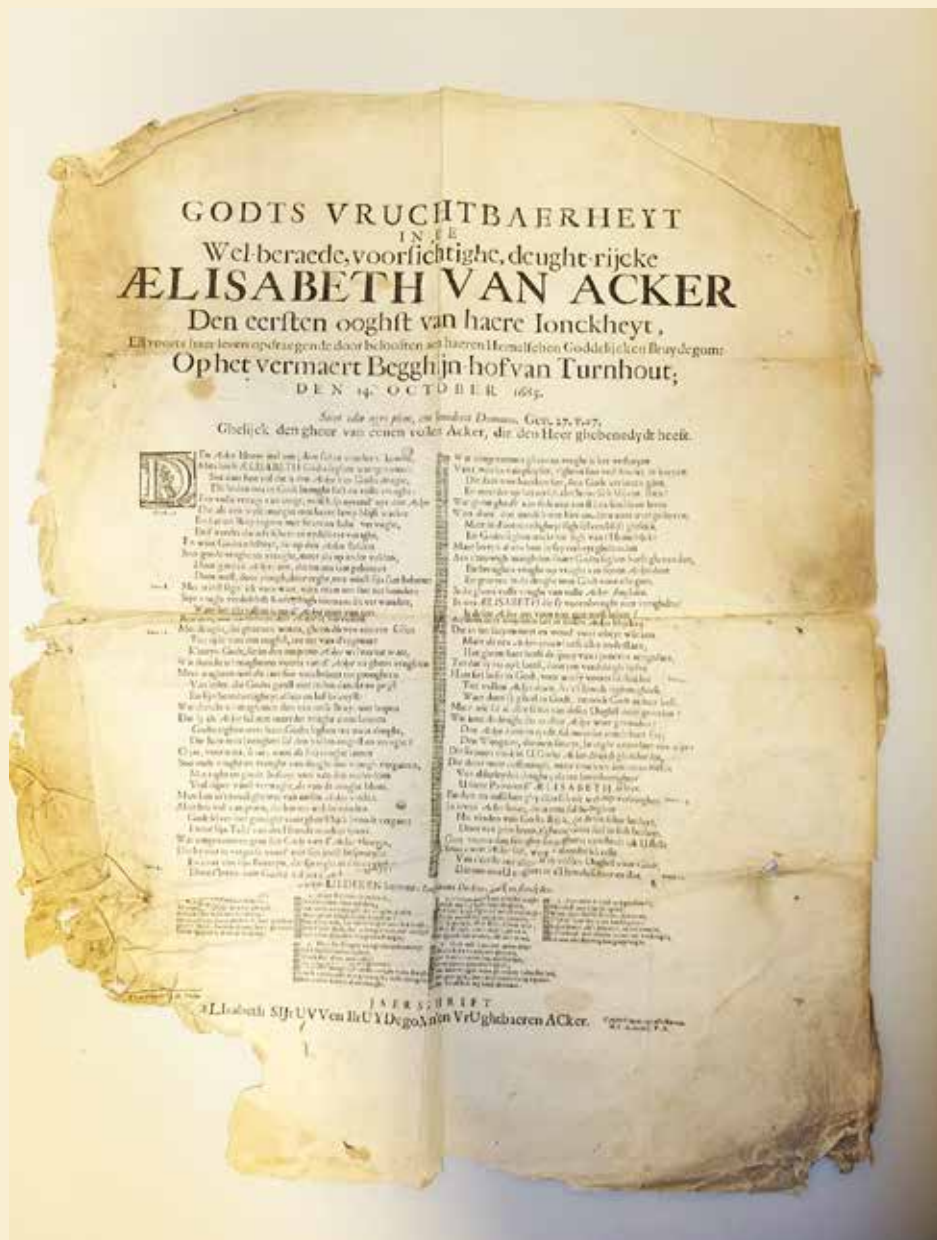
1. 'Het Ontzet van Leiden', circa 1600-1601, is een tafereel vol beweging rond Willem de Zwijger en de geuzenadmiraal Lumey. Het blauw van de Hollandse luchten benadert de mooiste kleuren van Jacob van Ruysdael, waarin hij zijn landschappen schilderde.
2. 'De triomf van de Vrijheid van Consciëntie', circa 1595-1596, draagt de boodschap van religieuze tolerantie uit.

De glasramen, zowel de katholieke als de protestantse, hangen bij elkaar en verkondigen samen het grote doel: het bereiken van gelukzaligheid bij dezelfde God.

Bertus Aafjes beschrijft in zijn boek *De Goudse Sint Jan* deze mooie kerk als volgt: "Welk een overwinning van de verdraagzaamheid is het in één bedehuis gebroederlijk en gezusterlijk aan te treffen: Philips II en Prins Willem van Oranje; George van Egmont, bisschop van Utrecht, en Lumeij, meedogenloos admiraal der geuzen; Margaretha, de hertogin van Parma, en de vrijheid van consciëntie. Het wonderlijke misschien nog van een wandeling door Sint-Jan van Gouda is dat dit de wandelaar voert door een dier zeldzame oasen waar alle wapengekletter der religie voor een ogenblik zwijgt. Waar een ogenblik katholiek en protestant elkander kunnen vinden in een humanisme, dat de verschillen als secundair veronachtzaamt."

Glasraam 25 in de Sint-Janskerk van Gouda: Het Ontzet van Leiden, 1574, Pieter Tanjé, naar Julius Caesar Boëtius, naar Isaac Claesz. van Swanenburg, 1738-1754.

Lofgedicht over Elisabeth Van Acker, die haar godsvruchtige levenswandel beleefde op het 'vermaert Begghijn-hof van Turnhout'.

"Toen de kerk in de zomer van 1573 in hervormde handen overging, ging zij in goede handen over. Handen die het gebouw voltooiden tot een onvergankelijk nationaal monument, dat nog altijd geur en smaak aan zich heeft van onze geboorte als jonge natie. Deze gotische kerk vol renaissance-invloeden heeft in protestantse handen iets van de bleke tijdeloosheid gekregen die zo kenmerkend is voor oude protestantse bedehuizen. Het licht hangt er tussen de massale pilaren als traag omlaag zwevend stuifmeel. In deze kerk zou de santenkraam van gipsen heiligenbeelden, die zoveel katholieke kerken ontsiert, dubbel misstaan. Het blanke gezeefde interieur is als geschapen voor het 'Wilt heden nu treden voor God den Here'. Het is zo blank in de kerk en bestoven als op een meelzolder. Het interieur is zo tastbaar en reëel, zo rein en innerlijk zuiver, zo ontdaan van iedere oneerlijkheid, overtolligheid en religieuze zinnelijkheid als alleen maar de interieurs van protestantse kerken op hun best kunnen zijn."

Voetnoten

(1) Petrus Plancius

Als theoloog koos hij onvoorwaardelijk voor de contraremonstranten. De remonstranten bestempelde hij als "adderbroedersel en pestilentiën, nachtuylen, lasteraars en falsarissen". Hij pleitte reeds lang voor een synode en toen die in Dordrecht begon, was hij al oud en werd hij vervangen door jongere collega's. Tot aan zijn dood zou hij meewerken aan de Latijns-Nederlandse vertaling van de Statenbijbel. Als geograaf gaf Plancius les in navigatie en astronomie. In 1590 werd een bijbel uitgegeven met vijf

kaarten van zijn hand. Hij was ook cartograaf voor de Verenigde Oostindische Compagnie (V.O.C.). Hij trachtte een instrument te ontwikkelen om de lengtegraad op zee te bepalen. Plancius was de drijvende kracht achter de ontdekkingsreizen die de route naar Indië om de 'Noord' probeerden te vinden, daar die korter zou zijn dan de route om de 'Zuid'. Men vertrok respectievelijk in 1594 en 1595. Die van 1596 tot 1597 was de dramatische reis met de overwintering van Willem Barentsz en zijn mannen op Nova Zembla. Vandaar de naam de Barentsz-zee. Alle tochten mislukten. Voordien gaf hij de wereldkaart *Orbis Terrarum Typus De Integro Multis in Locis Emendatus* in 1590 uit. Ook de ontdekkingstocht van Henry Hudson op de Hudson-rivier gebeurde met de kaarten van Plancius. Hij was ook een ondernemer, wat paste in het calvinistische leven. Hij participeerde voor 6000 gulden in de oprichting van de Verenigde Oostindische Compagnie, Kamer Amsterdam. Zijn laatste rustplaats vond hij op het kerkhof bij de Zuiderkerk, want hij wilde niet in de kerk begraven worden als een 'rijke stinker' met de kwalijke stank van bederf. Plancius was van grote betekenis voor de bloei in de Gouden Eeuw. In Antwerpen bestaat het geschiedkundige genootschap V.O.C. Kamer Antwerpen vzw. Ze toont de invloed van de Zuid-Nederlanders op de Hollandse Gouden Eeuw (zie: www.vockamerantwerpen.be).

(2) Wiewerd

Onder het verhoogde koor van de kerk werd in het begin van de 17de eeuw een grafkelder gebouwd. In 1765 ontdekten timmerlieden tijdens herstelwerkzaamheden bij toeval elf lijken, die op een natuurlijke wijze waren gemummificeerd. Deze vondst sloeg in als een bom. Aan de universiteit van het nabijgelegen Franeker, één van de Friese elf steden waar ook Van Schurman een tijd woonde, werd de geneeskunde onderwezen. Studenten stalen zeven van deze mummies. Het was een raadsel hoe het kon dat de lijken niet waren vergaan. Men neemt aan dat de luchtstroom en vochtigheidsgraad de ontbinding ervan verhinderde. Er zijn nog vier van deze mummies te bezichtigen. Wie zijn deze mummies? Steeds meer wint de overtuiging veld dat één van hen Anna Maria van Schurman zou zijn.

Paul Koop

Bibliografie

Aafjes Bertus, *Vézelay, stadje van Maria Magdalena*, Meulenhoff, Amsterdam
 Aafjes Bertus, *De Goudse Sint Jan*, Meulenhoff, Amsterdam
 Abicht Ludo, *Filosofie is voor iedereen*, Acco, Leuven/Leusden
 Adriaensens Erik, *Turnhout in het verleden*, Stadsarchief, 2006
 Acquoy J.G.R., *Het klooster te Windesheim*

en zijn invloed, Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 1875-1880

Allan Percy Stafford, *The Age of Erasmus*, Lectures University of Oxford, 1914

Asaert Gustaaf, *De val van Antwerpen en de uittocht van Vlamingen en Brabanders*, Lannoo

Augustijn E., Decavele J., Groeneveld S., Spiertz M.G., Zijp R.P., Woltjer J.J., *Ketters en papen onder Filips II*, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht, 1996

Autenboer E. van, *Uit de geschiedenis van Turnhout in de 16de eeuw*, Stadsarchief Turnhout

Autenboer E. van, Kok H. de, Keersmaekers A., Persoons E., *Turnhout Groei van een Stad*, Culturele Raad Turnhout, 1983

Baere Guido de, *Jan van Ruusbroec, Opera Omnia*, Lannoo, Tiel en Brepols, Turnhout, 1981-2006

Berg M. A. van den, *De diplomatie en politiek van Calvijn*, www.digibron.nl

Bocken Inigo, *Waarheid in beeld, de conjecturale metafysica van Nicolaus Cusanus*, Universiteit Nijmegen, 1997

Boer D. E. H. de, Herwaarden J. van, Scheurkogel J., *Middeleeuwen*, Martinus Nijhoff, Groningen

Böhmer Heinrich, *Martin Luther Road to Reformation*, Londen, 1957

Bossche Hugo Vanden, *Begijnen en Boeken Mystieke boeken: den grondt-steen der volmaechktheyt - Die grote Evangelische Peerle*, Begijnhofkrant 57 (herfst 2017), p. 2-10

Bossche Hugo Vanden, *Inventaris/Catalogus van de boekencollectie van het begijnhof van Turnhout*, augustus 2019

Bossche Hugo Vanden, *Begijnen, begijnhoven en het begijnhof van Turnhout*, De Vrienden van het Begijnhof van Turnhout vzw, Brepols Publishers, Turnhout, 2019

Boxelaer Geert van, *Onderwijs in het Hertogdom Brabant in de middeleeuwen*, www.ethesis.net

Buisman J., *Bar en Boos Zeven eeuwen winterweer in de Lage Landen*, Bosch & Keuning, Baarn

Busken Huet C.D., *Het land van Rembrandt*, Kruseman's Uitgeversmaatschappij, Alphen a/d Rijn

Cailliau Hadewich, *Soo geluckigh als een beggijn. Het begijnhof Onze-Lieve-Vrouw-ter-Hooie 1584-1792 Ghent*, Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 1995

Deursen A. Th. van, *Maurits van Nassau*, Bert Bakker

Deursen A. Th. van, *Bavianen en Slijkgeuzen*, uitgeverij Van Wijnen, Franeker

Debruyne Nicolaas, *Een Gentse staatsgreep - de evangenneming van de Hertog van Aarschot en andere edelen te Gent op 28 oktober 1577*, Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 2011

Dierickx M. s.j., *Beeldenstorm in de Nederlanden*, Streven, jaargang 19

Durnez Gaston, *Felix Timmermans, een biografie*, uitgeverij Lannoo, Tiel

Eco Umberto, *De naam van de roos*, Bert Bakker

Elslander A. van, *Lijst van Zuid-Nederlandse Rederijkerskamers uit de XVde en XVIde eeuw*, Jaarboek de Fonteyne, jaargang 1944

Engen Hildo van, *Derde Orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, uitgeverij Verloren, Hilversum

Eskens Erno, *Filosofische reisgids*, Contact
 Erasmus Desiderius, *Lof der Zotheid*, Het Spectrum

Erasmus Desiderius, *Opus Epistolarum D. Erasmi*, ed. P. S. Allen Oxford, 1906-1958

Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterwezen, www.erfgoedkloosterleven.nl

Florizoone Jef, *Boekbespreking Begijnhof van Breda*, Begijnhofkrant nr. 58, winter 2017

Florizoone Jef, *De begijnenbeweging, ontstaan en evolutie*, Begijnhofkrant nr. 60, zomer 2018

Fruin R., *Tien jaren uit den Tachtigjarige Oorlog 1588-1598*, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1941

Gelder dr. H. A. van, *Van Beeldenstorm tot Pacificatie*, Agon Elsevier, 1964

Gielis Marcel, *Traditiebegrip van Johannes Driedo*, Taxandria, jaargang 1996, p. 145-162 en 213-214

Gielis Marcel, *De actualiteit van een discussie tussen Erasmus, Luther en Driedo*, www.leerhuislelie.be

Goudriaan K., *Vernieuwde innigheid van de Moderne Devotie*, Geert Grote en Deventer, Arko Nieuwegein, 2008

Hemeldonck E. van, *Johan van der Heyden, Magister*, Davidsfonds, Leuven, 1941

Hepkema Jacob, *Wieuwerd en Zijn Historie 1 2 3*, Van der Eems, Oosterend, 1977

Heuvelmans P.J., *Verskillende Onderwerpen Deel I*, Stadsarchief Turnhout

Hocks Else, *Adriaan VI, de paus uit de Nederlanden*, De Kinkhoren, Brugge/Brussel, Strengholt, Amsterdam

Huet Leen, *Turnhout onverwachte schrijvers over een kleine stad*, De Warande, Turnhoutse Cultuurraad, 2002

Huizinga Johan, *Herfsttij der Middeleeuwen*, Contact

Huyberts José, *Begijnen en hun veroordeling op het Concilie van Vienne in 1312*, Begijnhofkrant nr. 59, lente 2018

Kuttner Erich, *Het hongerjaar 1566*, Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij, Amsterdam, 1949

Koop Paulus, *Zuid-Nederlanders in het Amsterdam van Rembrandt*, V.O.C. Antwerpen, 2006

Le Roy Ladurie Emmanuel, *De eeuw van de familie Platter 1499-1628*, Bert Bakker

Le Roy Ladurie Emmanuel, *Montaillou*, Bert Bakker

Lousse E., *Beschavingsgeschiedenis van de Moderne Tijden*, Standaard Boekhandel

Meyere Eline de, *Die Oeghen des Herten beeldtaal voor vrouwelijke religieuzen uit de moderne devotie*, Universiteit Gent, Faculteit

- Letteren & Wijsbegeerte, 2009-2010
- Moll W., *Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming*, Nijhoff en Zoon, 1867
- Moor Tine de, *Een stad voor vrouwen. Begijnen en begijnhoven in vroegmodern Europa*, Begijnhofkrant nr. 55, lente 2017
- Nauwelaerts M.A., *Erasmus*, Fibula, van Dishoek, Bussum
- Op de Beeck Johan, *Glorie en schaduw van Lodewijk XIV, Mémoires*, opgesteld door zijn secretarissen Périgny en Pelisson, aangevuld door minister Colbert, Overamstel Uitgevers, Amsterdam
- Oostrom Frits van, *Wereld in woorden, Geschiedenis van de Nederlandse Literatuur 1300-1400*, Bert Bakker, Amsterdam, 2013
- Panhuysen Luc, *De beloofde stad Opkomst en ondergang van het Koninkrijk der Wederdopers*, Atlas, Amsterdam/Antwerpen
- Parmentier Els de, *De relatie vrouw-ruimte in de religieuze en caritatieve instellingen in de veertiende en vijftiende eeuw*, Scriptie Faculteit Letteren & Wijsbegeerte, Universiteit Gent, 1997-1999
- Pleij Herman, *Erasmus en het Poldermodel*, Bert Bakker
- Presser J. Prof. dr., *De Tachtigjarige Oorlog*, Elseviers Historische Bibliotheek, 1938
- Prims Floris, *Geschiedenis van Antwerpen Deel V*, Uitgeverij Kultuur en Beschaving, Brussel, 1981
- Raedts Peter, *De Ontdekking van de middeleeuwen Geschiedenis van een illusie*, Wereldbibliotheek
- Ramakers Bart, *Conformisten en rebellen Rederijkerscultuur in de Nederlanden (1400-1650)*, Amsterdam University Press
- Rijksarchief Antwerpen, Gemeentearchief Arendonk
- Rijksmuseum Amsterdam, collectie SK-C-535
- Roosbroeck R. van, *Willem van Oranje*, Kru-seman's Uitgeversmaatschappij, Den Haag
- Steven F., *Turnhout aan de grens. Erfgoed en mythen uit Turnhout en de Kempen*, Stadsarchief Turnhout
- Theissing Eugenie, *Over Klopjes en Kwezels*, Van de Vegt, Utrecht, 1935
- Theunissen Guido, *De geschiedenis van het Antwerpse begijnhof*, Begijnhofkrant nr. 64, zomer 2019
- Theunissen Guido, *Het Begijnhof van Breda*, Begijnhofkrant nr. 27, lente 2010
- Theunissen Guido, *Het Begijnhof van Amsterdam*, Begijnhofkrant nr. 26, winter 2009
- Timmermans Felix, *Pieter Brueghel, zoo heb ik u uit uwe werken geroken*, Uitgeverij P.N. Van Kampen en Zoon
- Thijs Alfons K.L., *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk, Antwerpen en de Contrareformatie*, Brepols, Turnhout
- Todd John M., *Maarten Luther*, J.J. Roman & Zonen, Roermond
- Tolnay Ch. De, *Pierre Breughel, L'ancien*, Brussel, 1935
- Tuchman Barbara, *De waanzinnige 14de eeuw*, Elsevier